

Historia Slavorum Occidentis
2024, R. 14, nr 2 (41)
ISSN 2084-1213
DOI: 10.15804/hso240201

KRZYSZTOF POLEK* (BOCHNIA)

Polityka papieżstwa w Europie Środkowej i na Bałkanach w okresie działalności Konstantyna i Metodego w państwie morawskim oraz misjonarzy łacińskich w Bułgarii

Abstract: *The policy of the Holy See in Central Europe and the Balkans during the activities of Constantine and Methodius in the Moravian state and the Latin missionaries in Bulgaria*

The subject of the article is the policy of the Holy See during the pontificates of Nicholas I, Hadrian II and John VIII with regard to countries in Central Europe and the Balkans. It was the result of the complex relations between the papacy and the Carolingians, the Byzantine Empire as well as the Slavic states. The Moravian rulers (Rostislav and Sviatopluk) and, Boris-Michael, the Khan of Bulgaria, used the interest of the Holy Sees diplomacy in these regions to implement their own ecclesiastical and political plans. An analysis of mutual diplomatic contacts shows more interest in Boris-Michaels state in the diplomatic activity of the papacy than in the Moravian state. The change in the policy of the Holy See took place after the fiasco of making the Bulgarian state dependent on the Church, as well as with the deterioration of relations with the East Frankish monarchy (in ecclesiastical and political matters). This contributed to the growing importance of the Moravian state in the diplomatic activities of Rome in Central Europe (the *Gloria in excelsis Deo papal bull*).

Keywords: Central Europe and the Balkans in the 9th century; papacy; Carolingian and Byzantine Empires; Cyril and Methodius; *Sancta Ecclesia Marabensis*

Słowa kluczowe: Europa Środkowa i Bałkany w IX w.; papieżstwo; Bizancjum; Karolingo-
wie; państwo morawskie; Bułgaria; Konstantyn i Metody; *Sancta Ecclesia Marabensis*

* ORCID: 0000-0001-6479-3255; dr hab., em. prof. UKEN, Kraków; e-mail: krzysztofpopek7@gmail.com.

Artykuł nadesłany: 6 III 2023; nadesłany po poprawkach: 9 VII 2023; zaakceptowany: 20 XI 2023.

W czasie pontyfikatów Mikołaja I, Hadriana II oraz Jana VIII obserwujemy – co potwierdza obfita korespondencja¹ – zainteresowanie krajami słowiańskimi w Europie Środkowej oraz na Półwyspie Bałkańskim. Aż do tego momentu nie znajdowały się one w sferze zaciekawienia Stolicy Apostolskiej. Sytuacja uległa zmianie wraz z przemianami ustrojowymi, instytucjonalnymi i religijnymi, jakie miały miejsce wśród Słowian w IX–X w. Wówczas to obok Bizancjum i monarchii karolińskiej papieństwo aktywnie zaangażowało się w działalność misji chrystianizacyjnej na terenie Bułgarii. To rzecz o tyle znamienita, że ostatni raz Stolica Apostolska podjęła tego typu inicjatywę w końcu VI w. (chrystianizacja Anglów). Kolejną okolicznością, która przyciągnęła uwagę papieństwa, było przybycie i działalność Konstantyna i Metodego w państwie morawskim, a także starania, jakie podjęli Rościsław oraz władca bułgarski Borys-Michał, o uzyskanie niezależności w sferze kościelnej poprzez utworzenie arcybiskupstwa. Porównanie działalności misji cyrylo-metodiańskiej w państwie morawskim z analogiczną, prowadzoną przez papieństwo w państwie bułgarskim, z jednej strony daje sposobność do ukazania roli, jaką w planach kościelno-politycznych Stolicy Apostolskiej zajmowało w omawianym okresie każde w wymienionych państw. Z drugiej pozwala na ukazanie ewolucji polityki papieństwa w odniesieniu do regionów Europy Środkowej i Bałkanów, gdzie krzyżowały się interesy Bizancjum i Karolingów.

Zainteresowanie Stolicy Apostolskiej wymienionymi w tytule regionami i państwami w omawianym okresie spowodowane było kilkoma czynnikami. Przede wszystkim był to rezultat prowadzonych od czasu pontyfikatu Hadriana I działań, mających na celu przekształcenie Rzymu w najważniejszy ośrodek pielgrzymkowy, czego przejawem była realizacja ambitnych planów architektonicznych², również

¹ D. Jasper, H. Fuhrmann, *Papal Letters in the Early Middle Ages*, Washington D.C. 2001; M. Betti, *Rome and the Heritage of Ancient Illyricum in the Ninth Century*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, red. M. Ančić, J. Shepard, T. Vedriš, London–New York 2018, s. 243.

² Bogatego materiału źródłowego dotyczącego skali realizowanych wówczas projektów budowlanych dostarczają żywoty papieży. W odniesieniu do Hadriana I dowiadujemy się o pracach we wnętrzach kościołów (wykonywanie malowideł) w Rzymie i poza jego murami, zob. *The Lives of the Eight-Century Popes (Liber Pontificalis). The Ancient Biographies of Nine Popes from AD 715 – D 817*, transl. R. Davies (Translated Texts for Historians 13), Liverpool 2007 (dalej LP I), 97, c. 47 s. 151; c. 57, 58, s. 148; c. 66, s. 153, c. 72, s. 156, c. 74, s. 158, c. 76, s. 159, c. 82, s. 162–163; prace renowacyjne i budowlane c. 67, s. 153–154; c. 69, s. 154–155; c. 70, s. 155; c. 71, 72, s. 156; c. 76, s. 159; c. 78, s. 160–161; c. 82, s. 162–163; renowacje nekropolii, c. 79–82, s. 161–162. W centrum zainteresowania papieża znalazły się także inwestycje mające istotne znaczenie dla życia w Rzymie, tj. naprawa akweduktów

w centrum sprawowania władzy administracyjnej Kościoła na Zachodzie³. Prace te kontynuowali kolejni papieże – Leon III⁴ i Paschalis I (816–823)⁵. Nie bez znaczenia było też przedstawienie własnego miejsca w ówczesnych stosunkach politycznych i prawnych w odniesieniu do władzy świeckiej⁶, czego wymownym przykładem było powstanie około połowy VIII w. słynnej darowizny Konstantyna⁷.

(Aqua Trajana, który uległ zniszczeniu podczas wojny rzymsko-gockiej w 537 r.), Akwedukt Claudiana (Monte Celio, c. 62, s. 151), akwedukt Virgo (c. 65, s. 153), mury miejskie wokół Rzymu (c. 92, s. 167). Ich kontynuację możemy zauważyć w okresie pontyfikatu Leona III, zob. R. Coates-Stephens, *The Walls and Aqueducts of Rome in the Early Middle Ages, A.D. 500–1000*, *Journal of Roman Studies* 88 (1998), s. 171–176; P. Squatriti, *Water and Society in Early Medieval Italy, 400–1000*, Cambridge 1998, s. 11–21. Jak obliczył T.F.X. Noble, na okres pontyfikatów wymienionych papieży przypadało aż 56% z ogółu projektów architektonicznych zrealizowanych w latach 715–891, o których wzmiankuje *Liber Pontificalis*, zob. tenże, *Topography, Celebration and Power. The Making of a Papal Rome in the Eighth and Ninth Centuries*, [w:] *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, red. M. de Jong, F. Theuvs, C. van Rhijn (Transformation of the Roman World 6), Leiden–Boston–Köln 2001, s. 54.

³ LP I, 98, c. 16–18, s. 184–185.

⁴ T.F.X. Noble, *Topography, Celebration and Power*, s. 69 zauważył jeszcze jedną zmianę w odniesieniu do sztuki sakralnej: „[...] Leo was who shifted to use of this art to more public spaces where those who saw the images would be dignitaries and not warshipers”. Zob. klasyczne stadium C. Walter, *Papal Political Imagery in the Medieval Lateran Palace*, *Cahiers Archéologiques* (1970), 20, s. 170–176.

⁵ C.J. Goodsom, *The Rome of Pope Paschal I. Papal Power, Urban Renovation, Church Rebuilding and Relic Translations, 817–824*, Cambridge 2010, s. 264: „Paschal sought not only to better his predecessors, but also to proclaim the greatness of his Rome. While this was an aim and ambition of nearly every pope both before and after the ninth century, the political landscape of Rome at the intersection of Byzantium, Francia and Rome in the second and third decade of the ninth century prompted the papacy to make Strong claims for autonomy and authority. In this situation, Paschal and the papal court used a very powerful form of expression: the building of churches and their endowment with precious objects and relics. Paschal’s church-building programme conveyed the authority of the papacy in language that was meaningful to contemporaries”.

⁶ Jak wykazały badania numizmatyczne, do emisji monet z okresu pontyfikatu Hadriana I użyto srebra. Zob. Ph. Gierson, M. Blackburn, *Medieval European Coinage*, vol. 1: *The Early Middle Ages (5th–10th Centuries)*, Cambridge 2006, s. 262–263, Tab. 47: 1031, 1032, 1033, s. 561, 563. Monetę jako symbol władzy papieży omówił T.F.X. Noble, *Republic of St. Peter. The Birth of the Papal State, 680–825*, Philadelphia 1984, s. 15–60; tenże, 2001, *The Making of Papal Rome*, s. 74. Zob. podstawowe opracowanie P. Griersona, *The Coronation of Charlemagne and the Coinage of Pope Leo III*, *Revue belge de philosophie et d’histoire* 30 (1952), s. 825–833. Dla relacji papiesko-karolińskich w ówczesnej historiografii zob. R. McKitterick, *The Illusion of Royal Power in the Carolingian Annals*, *English Historical Review* 115 (2000), 460, s. 9–15.

⁷ J. Fried, *Donation Constantine and Constitutum Constantini. The Misinterpretation of the*

Inną sprzyjającą papieskim planom politycznym i kościelnym okolicznością był upadek chaganatu awarskiego. Doprowadziło to w pierwszej ćwierci IX w. do zmian politycznych, etnicznych i kulturowych w Europie Środkowej i strefie nadadriatyckiej. Państwem, które osiągnęło największe korzyści z zaistniałych zmian, była monarchia karolińska. Wskazuje na to zawarcie w Akwizgranie w 812 r. pokoju z Bizancjum, co przyczyniło się do utrwalenia dominacji państwa Karolingów w tej części kontynentu. Ponadto Karol jako cesarz został zaakceptowany przez dwór w Konstantynopolu.

Chociaż źródła napięć w stosunkach bizantyjsko-frankijskich nie ustały, to zmiana stanowiska Konstantynopola wobec państwa Karola Wielkiego, spowodowana była trudnym położeniem, w jakim Bizancjum znalazło się w tym okresie. Schyłek pierwszej dekady IX w. był dla cesarstwa bardzo trudny z uwagi na aktywność militarną ze strony Arabów (walki na terenie Azji Mniejszej, w południowej Italii oraz na Sycylii)⁸, a także wybuch nowego konfliktu z Bułgarami⁹. W tym też czasie wojska frankijskie zajęły część Laguny Weneckiej i półwyspu Istria oraz niektóre tereny w Dalmacji. Działania te odniosły zamierzony skutek, skłaniając cesarza Nicefora I do podjęcia rozmów, czego efektem była wymiana poselstw¹⁰. Nastąpiło to prawie jednocześnie z podjętymi w Bizancjum przygotowaniami do wojny z Bułgarami.

Fiction and its Original Meaning (Millenium Studies in the Culture and History of the First Millenium CE, vol. 3), Berlin–New York 2007, s. 4: „The wording of the false constitution revealed linguistic similarities with genuine products of the papal chancellery of the 8th century, and in particular with the letters of Paul I to the Frankish King Pepin and his sons. This pointed the finger at the early phase of the establishment of the »States of the Church« which made the document and its date particularly explosive; in other words at the beginnings of papal secular authority, which in the Middle Ages and later unleashed conflict upon conflict, a chapter in the history of the world which still stirs up emotions today”.

⁸ *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, transl. C. Mango, R. Scott, with assistance of G. Greatrex, Oxford 1997 (dalej *Theophanes Confessor, Chronographia*), [AM 6298], 482, s. 661; AM 6300, 483, s. 663; W. Kaegi, *Confronting Islam: Emperors versus Caliphs (641 – c. 850)*, [w:] *The Cambridge History of Byzantine Empire, c. 500–1492*, red. J. Shepard, Cambridge 2008, s. 389–390; M. McCormick, *Western Approaches (700–900)*, tamże, s. 414–418; L. Brubaker, J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850. A History*, Cambridge 2015, s. 254–255.

⁹ *Theophanes Confessor, Chronographia* (AM, 6299), 483, s. 663; (AM 6301), 485, s. 665; B. Primov, *Bulgaria in the Eight Century. A General Outline*, *Byzantinobulgarica* 5 (1978), s. 7–41.

¹⁰ P. Soupholis, *A Resurgent Empire? Byzantium in the Early 800s*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic*, s. 78–79.

Zgoda Nicefora I na negocjacje z Karolem Wielkim niekiedy oceniana jest jako dowód osłabienia autorytetu Bizancjum i jego dotychczasowej pozycji wobec państwa frankijskiego¹¹. Z drugiej jednak strony w decyzji Nicefora I należy dostrzec realizm polityczny, który przyniósł cesarzowi odzyskanie terenów i wpływów w strefie adriatyckiej. To pozwoliło na skupienie sił i środków na przygotowanie do wojny z Bułgarami. W przebiegu negocjacji pomiędzy Konstantynopolem a dworem Karola Wielkiego znaczący wpływ odegrała klęska, jaką wojska bizantyjskie poniosły w górach Starej Płaniny. Dodatkowo jej rozmiary powiększyła śmierć cesarza Nicefora I¹². W zaistniałej sytuacji znaczenia nabrały rozmowy z dworem Karola Wielkiego¹³, które kontynuował Michał I, następca poległego cesarza, zakończone zawarciem pokoju¹⁴. Jego rezultatem było złagodzenie napięć w stosunkach frankijsko-bizantyjskich, jakie utrzymywały się poczynając od trzeciej ćwierci VIII w. (interwencja Karola

¹¹ P. Soupholis, *A Resurgent Empire?*, s. 80: „[...] the empire in the later eight and early ninth centuries was not a superpower, and this placed very clear limits on the politicked objectives it could pursue. [...] Although clearly in the ascendancy, Byzantium in the early 800s was a shadow of its old self and. At the same time, a far cry from the powerful state that emerged in the late ninth and tenth centuries under the Macedonian emperors”.

¹² Theophanes Confessor, *Chronographia*, AM 6303, 491, s. 673. P. Stephenson, *About the Emperor Nikephoros and How He Lices His Bones in Bulgaria. A Context for the Controversial Chronicle of 811*, *Dumbarton Oaks Papers* 60 (2006), s. 87–109; P. Sophoulis, *The „Chronicle of 811”. The Scriptor Incertus and the Byzantine-Bulgar Wars of the Early Ninth Century*, *Bulgaria Medievalis* 1 (2010), s. 377–384.

¹³ Theophanes Confessor, *Chronographia*, AM 6304, 4941, s. 678. Według relacji *Annales regni Francorum*, ed. G.H. Pertz. recogn. F. Kurtze, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, Hannoverae 1895 (Neudruck 1950), a. 796, s. 133 [dalej cyt. ARF] w poselstwie frankijskim do Konstantynopola znajdowali się: biskup Haido, hrabia Hugo z Tours, Aio z Friulu, *spatharius* Leo urodzony na Sycylii oraz *dux* Wenecji Willeri, który został wezwany do stawienia się na dworze cesarskim z powodu zdrady. Po serii wymiany poselstw i uzgodnieniu warunków obie strony zgodziły się na zawarcie pokoju.

¹⁴ Theophanes Confessor, *Chronographia*, AM 6304, 494, s. 678 bardzo enigmatycznie poinformował o jego przebiegu. Więcej szczegółów, a także przebieg ceremonii możemy poznać z relacji ARF, a. 812, s. 136. W Akwizgranie cesarza bizantyjskiego reprezentowali biskup Michał oraz *protospatarii* Arsafius i Theognostus. Przekazanie traktatu pokojowego przez posłów bizantyjskich władcy Franków nastąpiło w słynnej kaplicy (bazylika) pałacowej. W ceremonii uczestniczyli także duchowni i świeccy dostojnicy karolińscy. W drodze powrotnej poselstwo greckie zatrzymało się w Rzymie. Tam przekazano papieżowi Leonowi III kopię traktatu akwizgrańskiego. D. Zemann, *Dangerous Neighbours. The Treaty of Aachen and the Defeat of Nicephoros I by the Bulgars in 811*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic*, s. 99–101.

Wielkiego na Półwyspie Apenińskim i podbój królestwa Longobardów), a w pierwszej dekadzie IX w. doprowadziły do otwartego konfliktu zbrojnego¹⁵.

Miejscem konfrontacji stała się strefa adriatycka będąca w centrum uwagi dyplomacji zarówno karolińskiej, jak i bizantyjskiej. Ze względu na położenie geograficzne, jak też zaplecze gospodarcze półwysp Istria odgrywał istotną rolę w karolińskich przygotowaniach do konfrontacji z chaganatem awarskim¹⁶. Natomiast po wybuchu wojny ilość obciążeń, którymi zmuszeni byli poddać mieszkańcy półwyspu, wzrosła jeszcze bardziej. Odnosiło się to do podatków i dodatkowych opłat, jakie pobierano w pieniądzu, a także usług transportowych związanych z potrzebami wojskowymi na lądzie i na morzu. Nad ich egzekwowaniem czuwał *dux* Jan, zarządca Istrii, którego decyzje doprowadziły do wybuchu niepokojów społecznych¹⁷. W trakcie jednej z interwencji (799) w starciu z mieszkańcami miasta Tarsatica (Liburia) śmierć poniósł margrabia Erich¹⁸. Nacechowana wyjątkowym fiskalizmem działalność Jana, stała się źródłem

¹⁵ O położeniu Istrii i Dalmacji w następstwie karolińskiej polityki w omawianym okresie zob. F. Borri, *Neighbours and Relatives. The Plea of Rižana as a Source for Northern Adriatic Elites*, *Mediterranean Studies* 17 (2008), s. 8–13.

¹⁶ Dlatego w literaturze przedmiotu wysunięto przypuszczenie o zajęciu ziem w strefie adriatyckiej przez Franków w tym samym czasie, kiedy miała miejsce aneksja księstwa Agilolfingów (788). Na ten moment datował koniec przynależności Istrii do Cesarstwa Bizantyjskiego J. Ferluga (Ферлуга) *Византиска Управа у Далмацију* (Српска Академија Наука. Посебна Издања Књига ССХС. Византолопи и Институт Књига 6), Београд 1957, s. 44; tenże, *Istrien*, [w:] *Lexicon des Mittelalters*, Bd 5, München, 2003, k. 702 [dalej cyt. LdMA]; opinię tę podziela P. Štih, *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select Papers on Slovene Historiography and Medieval History* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 11), Leiden–Boston 2010, s. 212–214.

¹⁷ Jedna ze skarg przedstawionych na *Placitum Rizianense*: „*Nostros autem caballos aut in Franciam eos dirnittit, aut per suos homines illos donat*” odnosiła się do wysłania dużej ilości koni dla Franków, [w:] H. Krähwinkler, ...*in loco qui dicitur Riziano... Zbor v Rižni pri Kopruleta 804. Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804* (Knjižnica Annales 40), Koper 2004, s. 78, w. 39. Może to pozostawać w związku z wybuchem panzootii wśród tych zwierząt. O skali strat, jakie ona wyrządziła, informuje przekaz ARF, a. 791, s. 91: „*ut vix decima pars de tot minibus quorum remansisse dicatur*”. Oceniając rozmiary strat C. Gillmor, *The 791 Equine Epidemic and its Impact on Charlemagne's Army*, *Journal of Medieval Military History* 3 (2005), s. 23–45, zauważyła, że: „The loss of ninety per cent of the cavalry force in his division of the army of 791 prevented campaigning and the three-year interval was spent waiting for the restoration of the supply of horses to operational capacity” (s. 45). Miało to wpływ na prowadzone wówczas kampanie przeciwko Sasom i Awarom. Na podstawie postanowienia zawartego w *Placitum Rizianense* charakterystykę działalności *dux*a Jana przedstawił P. Štih, *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic*, s. 217–221.

¹⁸ ARF, a. 799, s. 108; J. Ferluga, *Istrien*, k. 702. Siedzibą *dux*a był Novigrad.

napięć z lokalną społecznością. Sytuacja wewnętrzna musiała być bardzo trudna, na co może wskazywać przybycie w 804 r. *missi* (prezbiter Izzo, któremu towarzyszyli komesi Aio i Cadolah), wysłanych z polecenia Karola Wielkiego. Ich zadaniem było rozpatrzenie skarg mieszkańców na działalność Jana. Spotkanie odbyło się w 804 r. *in territorio Caprense, loco qui dicitur Rizano*¹⁹. Podczas zgromadzenia omawiano skargi przedstawiciele ludności prowincji odnoszące się do podatków i dodatkowych opłat, jakie pobierano w pieniądzu, a także świadczeń transportowych na potrzeby wojska. Były one bardzo odczuwalne dla gospodarki półwyspu²⁰. Dopiero odwołanie wprowadzonych przez *dux*a zarządzeń przyczyniło się do uspokojenia napiętej dotychczas sytuacji. Należy przy tym zaznaczyć, że w większości przypadków Jan nawiązywał do praktyk, jakie funkcjonowały na tym terenie w okresie przynależności do Bizancjum.

Wkrótce też pozycja państwa karolińskiego w omawianym regionie wzrosła²¹, na co wskazywała obecność Willeriusa (Obelerus) z Malamocco i jego brata Beatusa (*duces Venetiae*), którzy w grudniu 805 r. zjawili się na dworze Karola w Diden-

¹⁹ *Placitum Rizianense*, s. 67–81. Uczestniczyli w nim: „*venerabili viro Fortunato patriarcha, atque Theodoro, Leone, Stauratio, Stephano, Laurentio episcopis, et reliquis primatibus, vel populo Provinciae Istriensium, tunc eligimus de singulis civitatibus, seu castellis homines capitaneos numero centum septuaginta et duos*” (s. 67); M. Levak, Levak M., „*Primates populi Istrię provincię*” na Riżanskom saboru, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 87–96. O zainteresowaniu wymienionym zabytkiem w historiografii zob. S. Žytko, *Objave in interpretacije listine rižanskega zbora v domačem in Tujem zgodovinoписu*, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 151–165. Dokument ten odzwierciedla zmiany, jakie nastąpiły w rezultacie aneksji Istrii przez Karola Wielkiego, ponadto dowodzi utrzymania silnych tendencji probizantyjskich – wzmianki o trybunach i konsulach, zob. J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venice 1978, s. 159–160. Dokument z Riżano w kontekście karolińskich praktyk sądowych omówił G. Albertoni, „*Si nobis succurrit domnus Carolus imperator*”. *Legge ed esercizio della giustizia nell'eta di Carlo Magno. Alcuni casi a confronto a partire dal Placito di Risano*, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 21–44. Natomiast znaczenie wymienionego dokumentu jako źródła do dziejów Wenecji omówiła A. Pazienza, *Archival Documents as Narrative. The Sources of Istoria Veneticorum and the Plea of Rižana*, [w:] *Venice and Its Neighbors from the 8th to 11th Century. Through Renovation and Continuity*, ed. S. Gelichi, S. Gasparri (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400–1500, vol. 111), Leiden–Boston 2018, s. 43–48.

²⁰ *Placitum Rizianense*, s. 74, 76. W ocenie mieszkańców Istrii polityka *dux*a Jana spowodowała zubożenie, co jaskrawo kontrastowało z warunkami, w jakich żyli ich sąsiedzi w Wenecji i Dalmacji. O gospodarce Istrii zob. D. Mihelič, *Istrsko gospodarstvo v luci Rižanskega zbora*, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 97–112.

²¹ Spotkanie z poselstwem bizantyjskim i uregulowanie dotychczasowych napiętych stosunków nad Adriatykiem nastąpiło w 803 r. w Salz, gdzie wówczas przebywał dwór Karola Wielkiego, *ARF*, a. 803, s. 118.

hoffen²². Wraz z nimi przybyli też *dux* Zadaru, Paweł oraz biskup Donat. Może to wskazywać na fakt, że część Laguny oraz północno-zachodnie ziemie strefy nadadriatyckiej podlegały Karolowi Wielkiemu. Eskadra bizantyjska dowodzona przez *patrikiosa* Niketasa w 806 r. operowała na wodach Adriatyku²³, przyczyniając się do odzyskania przez Bizantyjczyków kontroli nad częścią Laguny Weneckiej oraz Dalmacją²⁴.

Pod koniec pierwszej dekady IX w. stosunki karolińsko-bizantyjskie pozostawały napięte, do czego w niemalym stopniu przyczynił się wzrost znaczenia państwa karolińskiego w strefie adriatyckiej od czasu upadku chaganatu awarskiego. W 810 r. wojska frankijskie zajęły sporą część ziem położonych w północno-wschodniej Italii oraz część Chorwacji dalmatyńskiej²⁵. W planach Karola Wielkiego miało to skłonić Konstantynopol do podjęcia rozmów o uregulowaniu dotychczasowych wrogich stosunków, przede wszystkim uznania cesarskiej koronacji władcy Franków w 800 r. W rezultacie Karolingowie rozciągnęli wpływy na część Dalmacji chorwackiej, a choć sytuacja ta nie trwała długo, to – jak ukazują najnowsze rezultaty badań archeologiczno-architektonicznych – charakteryzowała się bardzo intensywnym od-

²² ARF, 806, s. 120, wysłannicy przybyli na dwór Karola Wielkiego „*cum magnis donis*”.

²³ ARF, a. 806, s. 122.

²⁴ M. Ančić, *The Waning of Empire: The Disintegration of Byzantine Rule on the Eastern Adriatic in the 9th Century*, Hortus Artium Medievalium 4 (1998), s. 15–24 (dalej HAM). Warto zaznaczyć, że w dokumencie, jaki Karol Wielki sporządził w 806 r. na wypadek swojej śmierci, w części dotyczącej terytorium państwa, które miał odziedziczyć król Italii – Pepin, nie znalazła się ani północno-wschodnia część Półwyspu Apenińskiego, ani Istria, zob. *Divisio regnorum*, ed. A. Boretius, MGH, *Capitularia regum Francorum I*, Hannoverae 1883, s. 126–130. Relacje kościelne pomiędzy Akwileą a Grado oraz wenecko-karolińskie w omawianym okresie omówił F. Bougard, *Les Francs a Venise, a Ravenne et a Rome: un facteur d'identite urbaine?*, [w:] *Three Imperes, Three Cites, Identity, Material Culture and Legitimacy in Venice, Ravenna and Rome, 750–1000*, red. V. West-Harling (Seminaro inter-nazionali del Centro inter universitario per la storia e l'archeologia dell'alto medioevo 6), Tarhount 2015, s. 229–233; D. Džino, *From Justinian to Branimir. The Making of the Middle Ages in Dalmatia*, London–New York 2021, s. 148–152. Natomiast aspekty historyczno-geograficzne Dalmacji omówił I. Basić, *Dalmatiae, Dalmatiarum. A Study in Historical Geography of the Adriatic (in Light of the New Inscription from Cordoba)*, [w:] *Illyrica Antiqua 2 (Ob honorem Duje Rendić-Miočević)*, red. D. Demicheli, Zagreb 2017, tab. 2, s. 323–328. Zawiera występowanie nazwy prowincji w źródłach m.in. z okresu antycznego i wczesnego średniowiecza (s. 312–313).

²⁵ ARF, a. 810, s. 130. Pepin prowadził działania na lądzie oraz na morzu (rajdy na wybrzeże dalmatyńskie) i dopiero interwencja floty bizantyjskiej z Kefalonii położyła kres tym akcjom. O relacjach bizantyjsko-wenecko-frankijskich zob. L.A. Berto, *Early Medieval Venice. Cultural Memory and History*, London–New York 2021, s. 118–129.

działaniem w sferze architektury²⁶ i kultury materialnej²⁷. Konstantynopol był

²⁶ N. Budak, *Croats between Franks and Byzantium*, HAM 3 (1997), s. 15–22; N. Jakšič, *Croatian Art in the Second Half of the Ninth-Century*, HAM 3 (1997), s. 41–54; M. Jurković, *L'église et l'état en Croatie au IXe siècle. Le problème du massif occidental Carolingien*, HAM 3 (1997), s. 23–40; tenże, *Karolingische Renovatio. Architektur und Bauausstattung im Alpen-Adria-Raum*, [w:] *Handbuch zur Geschichte der Kunst in Ostmitteleuropa*, Bd. 1: 400–1000. *Vom Spätantike Erbe zu den Anfängen der Romanik*, red. Ch. Lübke, M. Hardt, Leipzig 2017, s. 188–201 (oraz Katalog, s. 437–445); N. Budak, *Carolingian Renaissance or Renaissance of the 9th Century on the Eastern Adriatic?*, [w:] *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, red. D. Džino, A. Milošević, T. Vedriš (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 50), Leiden–Boston 2018, s. 32–39. Pełniejsze poznanie kontaktów karolińsko-chorwackich stało się możliwe dzięki wystawie zorganizowanej przez Museum of Croatian National Monuments w Splicie w 2000/2001 r., zatytułowanej „Chorwaci i Karolingowie”. Była ona częścią szerszego projektu (*Charlemagne. The Making of Europe*) podjętego z okazji 1200. rocznicy koronacji Karola Wielkiego; uczestniczyły w projekcie następujące muzea europejskie: Paderborn (*Museum in der Kaiserpfalz* oraz *Erzbischöfliche Diözesanmuseum*, wystawa pod nazwą: 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn*), Barcelona (*Catalunya a l'època carolingia. Art i cultura abans del romànic-segles IX i X*), Brescia (*Il futuro dei Longobardi. L'Italia e la costruzione dell'Europa di Carlo Magno*) i York (*Alcuin & Charlemagne. The Golden Age of York*). W trakcie przygotowań do niej w Chorwacji podjęto na nowo szereg badań nad najstarszymi zabytkami architektury kościelnej i świeckiej pod kątem oddziaływania renesansu karolińskiego w strefie nadadriatyckiej, zob. szerzej D. Džino, *From Byzantium to the West. „Croats and Carolingians” as a Paradigm-Change in the Research of Early Medieval Dalmatia*, [w:] *Migration, Integration and Connectivity*, s. 26–30; M. Jurković, *Fortified Settlements in Carolingian Istria*, [w:] *Fortified Settlements in Early Medieval Europe*, red. N. Christie, H. Herold, Oxford 2016, s. 248–262; tenże, *Forms as Signs of Representation of Power. Carolingian Transmission of Longobard Architectural Models. The Case of Istria*, [w:] *Teodolinda. I longobardi all'alba dell'Europa. Atti del Secondo convegno internazionale di studio (Monza, Gazzada, Castelseprio-Torba, Cairate, 2–7 dicembre 2015)*, red. G. Archetti (Centro studi longobardi. Convegno 2), Spoleto 2018, s. 545–572.

²⁷ Dobrze dokumentuje je inwentarz grobów na cmentarzysku Biskupija-Crkvina nieopodal Kninu z licznymi okazale wyposażonymi grobami, zawierającymi m.in. bogato zdobione ostrogi, elementy oporządzenia jeździeckiego oraz garnitury mieczowe. Wśród artefaktów uwagę zwracają egzemplarze mieczy (w tym typu H i K), datowane na koniec VIII–początek IX w. oraz wyroby złotniczo-jubilerskie i ze szkła, zob. G. Bilogrivić, *Carolingian Weapons and the Problem of Croat Migration and Ethnogenesis*, [w:] *Migration, Integration and Connectivity*, s. 86–99; tenże, *Formation of the Identity of the Elite in the Eastern Adriatic Hinterland in the Late 8th Century and Early 9th – The Role of Carolingian Weaponry*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* (series 3) 53 (2019), 1, s. 113–147; do datowania zabytków kultury Biskupija-Cirkvina zob. U. Gisler, *Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen. Ein Beitrag zur Archäologie der frühen Karolingerzeit*, [w:]

skłonny do podjęcia rozmów pokojowych, jednak sprawy skomplikowała śmierć Peppina (810)²⁸. W zawarciu pokoju w 812 r. niebagatelną rolę odegrały skutki wojny bizantyjsko-bułgarskiej i śmierć cesarza Nicefora I. Był on dużym sukcesem Karola Wielkiego, potwierdził jego wysoką pozycję w ówczesnych stosunkach międzynarodowych, a ponadto przyniósł uznanie przez Bizancjum tytułu cesarskiego władcy Franków. Postanowienia traktatu z 812 r. były też dowodem potwierdzającym rolę hegemonia, jaką państwo karolińskie zajęło w Europie Środkowej w następstwie upadku chaganatu awarskiego. Z kolei Bizancjum pokój akwizgrański przyniósł zwrot terenów nad Adriatykiem (półwysep Istria, Dalmacja)²⁹, zajętych przez Franków jeszcze przed wybuchem wojny z Awarami.

Natomiast dla papieżstwa sytuacja, jaka zaistniała wówczas, stwarzała nowe wyzwania, wynikające ze wzmocnienia wpływów frankijskich tak w sferze politycznej, jak też kościelnej. Dobrze ukazuje to rywalizacja pomiędzy metropolią w Akwilei a patriarchatem w Grado o rozciągnięcie wpływów kościelnych na ziemie wchodzące niegdyś w skład chaganatu awarskiego. Jeszcze przed końcem VIII w. patriarcha Paulinus II (787–802) zaangażował się w prowadzenie chrystianizacji wśród ludności osiadłej na zachodnich terenach chaganatu awarskiego³⁰, które następnie zostały przy-

Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie: Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag, vol. 2: *Frühmittelalter*, red. G. Kossack, G. Ulbert, München 1974, s. 528–532; K. Wachowski, *Das Problem der Chronologie der karolingischen Einflüsse auf das Gebiet von Jugoslawien*, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 11 (1983), s. 163–167; D. Džino, *From Justinian to Branimir*, s. 156–160, 181–183; o kierunkach i okolicznościach napływu wyrobów karolińskiej kultury materialnej na teren Chorwacji zob. Z. Robak, *Items Decorated with the Tassilo Chalice Style in the Western Slavic Territories*, *Slovenska Arheologia* 63 (2015), 2, s. 309–340; tenże, *Chronology and Periodisation of Imports of Carolingian Military Equipment in the Carpathian Basin between the Eighth and the Tenth Centuries*, *Antaeus* 35–36 (2018), s. 329–332. Autor łączy je z działaniami militarnymi, jakie miały miejsce na terenie Panonii u schyłku chaganatu awarskiego.

²⁸ ARF, a. 809, s. 127. Oddziaływanie Bizancjum na tereny Istrii w sferze architektury i sztuki w VI–VIII w. omówiła M. Vicelja-Matijašić, *Byzantium and Istria. Some Aspects of Byzantine Presence in Istria*, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 185–204.

²⁹ M. Ančić, *From the Carolingian Official to the Ruler of Croats. Croats and Carolingian Empire in the first half of the 9th Century*, *HAM* 3 (1997), s. 7–13; P. Komatina, *On the Question of the Byzantine Rule in Croatia in the Late 10th and early 11th century*, *Исторички Часопис* 71 (2022), s. 13–15.

³⁰ *Conventus episcoporum ad ripas Danubii a. 796*, ed. A. Werminghoff, *MGH Legum sectio 3, Concilia aevi Karolini* 2. 1, ed. A. Werminghoff, Hannover–Leipzig 1906, nr 20, s. 172–176; J. Ferluga, *Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35 (1987), s. 164–173; B. Wavra, *Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit* (Giessener Abhandlungen zur

łączone do państwa Karola Wielkiego. Kolejni patriarchowie – Maksencjusz i Ursus, wdali się w spór kompetencyjny z metropolią salzburską o podporządkowanie Akwilei rozległych ziem położonych od północno-wschodniej Italii aż do środkowego Dunaju. To skłoniło Karola Wielkiego do podjęcia decyzji o podziale wymienionych terenów pomiędzy obie prowincje kościelne (803), a granica przebiegała wzdłuż rzeki Drawy³¹. Jednak kolejne rozporządzenie Karola Wielkiego³² z 811 r. oraz Ludwika Pobożnego³³ z 819 r. świadczyły, że Akwileja nie pogodziła się z tymi ustaleniami a jej duchowni nadal prowadzili działalność na spornych obszarach.

Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens 179), Giessen 1991, s. 183–189; R. Bratož, *La cristianizzazione degli Slavi negli atti del Convegno „ad ripas Danubii” e del Concilio di Cividale*, [w:] *XII Centenario del concilio di Cividale 796–1996. Convegno storico-teologico*. Atti, cur. S. Piusi, Udine 1998, s. 154–179; M. Ančić, *The Treaty of Aachen. How Many Empires?* [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic*, s. 28–30; P. Štih, *Imperial Politics and its Regional Consequences. Istria between and the Franks 788–812*, [w:] tamże, s. 65–66.

³¹ MGH *Diplomata regum Germaniae ex stripe Karolinorum: Ludovici Germanici, Karolomanni, Ludovici Iunioris* 1, ed. P. Kehr, Berlin 1934, nr 173, s. 244–245; ARF, a. 803, s. 118,

³² MGH *Diplomatum Karolinorum* 1, nr 211 (a. 811), ed. A. Dopsch, J. Lechner, M. Tangl, Hannoverae 1906, s. 282–283; ARF, a. 811, s. 135; *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. H. Wolfram, *Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantainen und Pannonien*, Wien–Köln–Graz 1979, c. 6, s. 45 (dalej *Conversio*). W związku z tą interwencją nasuwa się wątpliwość, czy pozostaje ona w związku z działaniami, jakie Bizancjum podjęło przeciwko Bułgarom. Ostatnio P. Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria 775–831* (East Central and Eastern Europe, vol. 16), Leiden–Boston 2012, s. 193–194 na podstawie relacji roczników frankijskich (ARF, a. 811, s. 135) o wysłaniu wojska na teren Panonii po zakończeniu zjazdu dworskiego, wysunął domysł, że był to efekt współpracy z Bizancjum. Pozostaje jednak kwestią otwartą, czy działania frankijskie miały związek z bizantyjskimi planami wobec państwa Kruma, czy też mamy do czynienia tylko ze zbiegiem okoliczności, a pomiędzy wymienionymi zdarzeniami nie zachodziły jakiegokolwiek zależności. Za drugą z możliwości przemawia fakt, że w ówczesnych źródłach brak informacji o aktywności militarnej Bułgarów na zachód od swojej granicy, tym bardziej że miały miejsce walki z cesarstwem karolińskim. Według relacji *Annales Laurissenses maiores*, ed. G.H. Pertz, MGH *Scriptores* 1, Hannoverae 1826, a. 814, s. 122 oraz *Annales Hildesheimenses*, ed. G. Waitz, MGH *Scriptores rerum Germanicarum* 8, Hannoverae 1878, s. 15, § 45, za rządów cesarza Leona V w 814 r. do Akwizgranu przybyli posłowie greccy, chcący uzyskać pomoc Franków w walce przeciw Bułgarom. Jednak nie znajduje to potwierdzenia w innych przekazach źródłowych. P. Sophoulis wymienione wzmianki źródeł odniósł do jednej kwestii, jednak nie znajduje to potwierdzenia w ówczesnych stosunkach bizantyjsko-karolińskich. Należy zauważyć, że w latach 810–811 toczyły się rozmowy dworu cesarza Nicefora I z Karolem Wielkim, lecz stawką w nich był zwrot ziem, jakie Konstantynopol utracił w 810 r. nad Adriatykiem, nie dotyczyły zatem kwestii bułgarskiej.

³³ MGH *Diplomata regum Germaniae ex stripe Karolinorum* 1, nr 173, s. 244–245.

Innymi terenami, na których dochodziło do rywalizacji z udziałem Akwilei, były Istria i Chorwacja³⁴. Tym razem jej oponentem był patriarchat w Grado, który mógł liczyć na pomoc ze strony Konstantynopola, co nie pozostało bez wpływu na stosunki karolińsko-bizantyjskie. Na korzyść Grado działało uznanie zwierzchnictwa Stolicy Apostolskiej, podczas gdy Akwileja pozostawała aż do 699 r. w opozycji do papieża (spór o *Trzy Rozdziały*). Jednak wkrótce stosunki pomiędzy metropoliami z północno-wschodniej Italii uległy pogorszeniu, gdyż po aneksji Istrii tamtejsze diecezje, dotychczas podległe Grado, znalazły się pod zwierzchnictwem kościelnym Akwilei. Kolejny patriarcha Grado, Fortunat (803–825), spodziewał się utworzenia jednej prowincji kościelnej, dlatego też, podobnie jak jego poprzednicy, wspierał politykę karolińską w regionie³⁵. Ponieważ jednak pokój w Akwizgranie nie spełnił jego oczekiwań, udzielił czynnego wsparcia księciu Chorwacji posawskiej – Ljudewitowi, który w 819 r. wszczął rebelię przeciwko karolińskiej dominacji w regionie³⁶. Zatem w omawianym okresie spór o przynależność kościelną diecezji na półwyspie Istria stanowił kolejną fazę w dotychczasowych, nie najlepszych relacjach pomiędzy Akwileją a Grado. Szukanie pomocy na dworach ówczesnych mocarstw tylko jeszcze bardziej zaogniło przebieg rywalizacji³⁷.

Z uwagi na swoje położenie geograficzne strefa adriatycka, a szczególnie jej północno-wschodnia część odgrywała kluczową rolę w kontaktach Bizancjum z Półwyspem Apenińskim i krajami w Europie zachodniej. Stanowiła też bazę dla działań w kierunku strefy środowego Dunaju (Panonia Dolna) i Bałkanów. Nic dziwnego zatem, że stała się terenem, na którym dochodziło do rywalizacji pomiędzy oboma imperiami – bizantyjskim i karolińskim (a następnie z jego państwem sukcesyjnym – monarchią wschodniofrankijską). Tendencję tę wyraźnie zaobserwować można w odniesieniu do ziem chorwackich, na których jeszcze przed końcem VIII w. miały miejsce kontakty z państwem karolińskim. Wskazują na to odkryte znaleziska arche-

³⁴ H. Krahwinkler, *The Church(es) of Aquileia, Friuli and Istria at the Time of the Riziano Placitum*, *Acta Histriae* 9 (2001), 1, s. 65–72; P. Štih, *Istra v času ustanovitve koprške škofije*, *Acta Histriae* 9 (2001), 1, s. 1–36.

³⁵ H. Krahwinkler, *Patriarch Fortunatus of Grado and the Placitum of Rizana*, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 73.

³⁶ *ARF*, a. 819, s. 150–151; H. Krahwinkler, *Patriarch Fortunatus of Grado*, s. 71, 73. Ostatecznie nadzieje następcy Fortunata na uzyskanie w sporze z Akwileją korzystnego wyniku pogrzebane zostały na synodzie w Mantui w 827 r. zob. *MGH Concila* 2, nr 47.

³⁷ Na ciekawy wątek rywalizacji pomiędzy Akwileją a Grado na polu historiografii zwróciła uwagę M. Cerno, *Holding the Aquileian Patriarchate's Title. The Key Role of Local Early-Ninth-Century Hagiography*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic*, s. 140–151.

ologiczne (występowanie okuć i elementów wchodzących w skład rzędu końskiego i militariów, przede wszystkim mieczy pochodzących z importu bądź będących zdobyczą wojenną). Jednocześnie w omawianym okresie zaobserwować można pojawienie się procesów związanych z tworzeniem się wśród Chorwatów wczesnych form państwowości, na co wskazują bogato wyposażone groby przedstawicieli miejscowej elity społecznej. Impulsem stały się także zdobycze Karola Wielkiego w Italii oraz upadek chaganatu awarskiego (w następstwie klęski poniesionej w wojnie z Frankami). Procesy te uległy nasileniu po 812 r., kiedy doszło do ustalenia nowego podziału wpływów w Europie Środkowej i na Balkanach. Z kolei punktem oparcia dla dyplomacji cesarskiej w omawianym regionie były tamtejsze miasta zlokalizowane w strefie nadbrzeżnej i na wyspach³⁸. Wskazują na to liczne i bardzo szczegółowe wiadomości odnoszące się do ziem nad Adriatykiem, jakie Konstantyn Porfirogeneta zamieścił w *De administrando imperio*³⁹.

Utrzymaniu posiadłości i wpływów bizantyjskich w regionie sprzyjało z jednej strony ukształtowanie terenu zachodniej części Balkanów (w której przebieg Gór Dynarskich oddzielał terytoria nadmorskie od wnętrza kraju)⁴⁰, z drugiej natomiast – posiadanie floty wojennej, aktywnej na Adriatyku w omawianym okresie. Tereny położone na północny wschód od Italii przyciągały uwagę także dworu Karola Wielkiego i Ludwika I Pobożnego. Na przełomie VIII i IX w. Dalmacja stała się obszarem, na którym przebiegała linia podziału między strefami – karolińską i bizantyjską⁴¹. Poza próbą sił na polu militarnym, w pierwszej dekadzie IX w. obserwujemy tak-

³⁸ Ich rolę omówił ostatnio J. Shepard, *Bunkers, Open Cities and Boats in Byzantine Diplomacy*, [w:] *Byzantium, Its Neighbours and its Cultures*, red. D. Džino, K. Pary, Brisbane 2014, s. 11–44.

³⁹ *Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik (Corpus fontium historiae Byzantinae 1), Washington DC 1967, roz. 29, 30–32, 36 (dalej cyt. *DAI*), roz. 29, 30–32, 36; odnosi się do charakterystyki geograficznej i etnicznej tego regionu, *DAI*, s. 147–153; J. Shepard, *Introduction: Circles Overlapping in the Upper Adriatic*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic*, s. 7–11.

⁴⁰ D. Džino, *From Justinian to Branimir*, s. 13–21.

⁴¹ Szerzej zob. N. Budak, *Croats between Franks and Byzantium*, *HAM* 3 (1997), s. 15–22; F. Curta, *Byzantium in Dark-Age Greece (The Numismatic Evidence in its Balkan Context)*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 29 (2005), s. 113–146; tenże, *A Note of Trade and Trade Centres in the Eastern and Northern Adriatic Region between the Eighth and the Ninth century*, *HAM* 16 (2010), s. 267–276; D. Džino, *The Rise and Fall of the Dalmatia „Big-Men”. Social Structures in the Late Antique, Post-Roman and Early Medieval Dalmatia (ca 500–850)*, *Studia Academica Šumenensia* 1 (2014), s. 127–152; tenże, *Post-Roman Dalmatia. Collapse and Regeneration of a Complex Social System*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic*, s. 155–173.

że rywalizację na polu kościelnym, czego przejawem stało się propagowanie kultu świętych będących patronami wojska⁴². W 809 r. w Kotorze konsekrowano kościół p.w. św. Tryfona⁴³, natomiast do Zadaru⁴⁴ sprowadzono relikwie św. Anastazji, po które biskup Donat udał się do Konstantynopola w 811 r. Cień polityki karolińskiej w regionie był wyraźnie widoczny w pierwszej dekadzie IX w., czego przejawem stała się podróż biskupa Zadaru na dwór w Akwizgranie⁴⁵. Jednak już w następnych latach w źródłach frankijskich brak wzmianek wskazujących na zainteresowanie dworu karolińskiego wymienionymi terenami⁴⁶.

⁴² Szerzej problematykę omawia A.M. Orselli, *Santitilitare e culto dei sancti militari nell'impero dei Romani (secoli VI-X)*, Bologna 1993. Podobną sytuację możemy zauważyć na terenie Italii południowej, gdzie książę Benewentu wykorzystał kult św. Merkurego, by wyrazić opozycję wobec karolińskiej ekspansji w tym regionie w drugiej połowie VIII w., zob. H. Belting, *Studien zum Beneventanischen Hof im 8. Jahrhundert*, *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962), s. 157–160.

⁴³ Wzmiankę o sanktuarium wzniesionym w IX w. przekazał Konstantyn Porphyrogeneta, *DAI*, c. 29, s. 136 (przekład ang. s. 137).

⁴⁴ *DAI*, c. 29, s. 137–138. N. Maraković, M. Jurković, „Signatures” in the Stones. *The Legacy of Early Medieval Elites on the Territory of Modern Croatia*, *HAM* 13 (2007), 2, s. 360 i fot. 2.

⁴⁵ *ARF*, a. 806, s. 121–122. Obok biskupa Zadaru w poselstwie uczestniczyli: dożowie weneccy Willeri i Beatus oraz Paulus – *dux* Zadaru (*Iaderae*). Cesarz miał rozstrzygnąć w sprawach dotyczących wymienionych terenów. Zdaniem J. Osborna, *Politics, Diplomacy and the Cult of Relics in Venice and the Northern Adriatic in the First Half of the Ninth Century*, *Early Medieval Europe* 8 (1998), 3, s. 380, pojawienie się trzech relikwii w tym samym czasie nie było przypadkowym zbiegiem okoliczności. Zob. N. Jakšić, *The Installation of the Saints of Zadar as a Result of Carolingian Adriatic Politics*, [w:] *Migration, Integration and Connectivity*, s. 225–244, gdzie występuje polemika ze stanowiskiem J. Osborna.

⁴⁶ Wskazuje na to brak w *ARF* wzmianek bądź informacji dotyczących Dalmacji w okresie pomiędzy pokojem w Akwizgranie a 822 r. W wymienionym źródle zauważyć możemy tendencję do posługiwania się nomenklaturą antyczną w odniesieniu do terenów nadadriatyckich oraz tamtejszych plemion. Np. w *Vita Hludovici*, ed. G.H. Pertz, *MGH Scriptores* 2, Hannoverae 1829, s. 621, 625–626 obok Dalmatów i Rzymian wymienieni zostali Słowianie (bez rozróżnienia na poszczególne plemiona). Może to wskazywać zarówno na słabe zainteresowanie ze strony otoczenia dworu Karola Wielkiego i Ludwika I Pobożnego ziemiami nad Adriatykiem, jak też brak aktywności wśród tamtejszych plemion w zakresie przemian ustrojowych i powstania organizacji państwowej. Szerzej zob. N. Budak, *Identities in Early Medieval Dalmatia: Eventh-Eleventh Centuries*, [w:] *Franks, Northmen and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, ed. I.H. Garipzoppanov, P.J. Geary, P. Urbańczyk (*Cursor Mundi* 5), Turnhout 2008, s. 233.

1. Aktywność dyplomacji Stolicy Apostolskiej w następstwie zmiany sytuacji politycznej w Europie Środkowej i na Bałkanach po 812 r.

Wskutek pokoju zawartego w Akwizgranie w strefie nadadriatyckiej, na Bałkanach oraz w środkowej Europie ukształtowały się strefy wpływów imperium bizantyjskiego i karolińskiego. Pierwsze z wymienionych zachowało zwierzchność nad terenami nadmorskimi, a także nad licznymi wyspami i wysepkami tworzącymi enklawy utrzymujące związki z Konstantynopolem. Natomiast w strefie wpływów kolejnego znalazły się Istria i Chorwacja. Jedną z form, w jakiej w omawianym regionie przejawiała się obecność frankijska, było występowanie wśród niektórych z miejscowych książąt chorwackich tytułu *dux* (ale także *comes*, *princeps* a nawet *marchio*)⁴⁷. Uwagę zwraca ich różnorodność, co może wskazywać na zróżnicowaną pozycję każdego z nich w karolińskim systemie organizacji państwa, a nawet przemawia za ich znaczną samodzielnością.

O słabości władzy Karolingów w odniesieniu do Chorwacji świadczył wybuch rebelii Liudewita, księcia Chorwacji possawskiej (Dolna Panonia). Roczniki frankijskie dostarczyły więcej informacji nie tylko o jej przebiegu, lecz także o skali działań militarnych, jakie Ludwik I Pobożny zmuszony był podjąć w celu przywrócenia status quo na tych terenach⁴⁸. Wzrost znaczenia władców chorwackich wobec dworu karolińskiego zauważyć można w połowie IX w., za rządów księcia Tripimira⁴⁹. Pod względem administracyjnym karolińska część ziem chorwackich podlegała margrabiemu Friulu, który odpowiedzialny był za organizację obrony południowo-

⁴⁷ N. Budak, *Croats between Franks and Byzantium*, s. 19, przyp. 30; N. Maraković, M. Jurković, „Signatures” in the Stones, s. 362–365.

⁴⁸ ARF, a. 819, s. 151; a. 829, s. 152–153; a. 821, s. 155–156; a. 822, s. 158.

⁴⁹ Zdaniem N. Budaka, *Croats between Franks and Byzantium*, s. 16 pozycja tego władcy była porównywalna do tej sprawowanej przez Arichisa II księcia Benewentu: „it was a duke who took over royal rights with his patria not ex illusione of the emperor, but suoarbitrio”. Jednak stanowisko to pozostaje nadal hipotezą, albowiem – jak wykazał E. Garms-Cornides, *Die langobardischen Fürstentitel (774–1077)*, [w:] *Intitulatio*, Teil 2.: *Lateinische Herrscher- und Fürstentitel im neunten Und zehnten Jahrhundert*, red. H. Wolfram (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 24), Wien–Köln–Graz 1973, s. 341–353, 389–401 – posługiwanie się tytułem princepsa w omawianym okresie zostało potwierdzone jedynie w odniesieniu do Benewentu i Bretonii, co wymienionym władcom dawało daleko idącą samodzielność.

-wschodniej granicy państwa Karolingów. Po przeprowadzonej w 828 r. reorganizacji Chorwacja (aż do 888) znalazła się pod bezpośrednią władzą króla Italii. Władcy karolińscy, analogicznie jak czynili to cesarze bizantyjscy, wykorzystywali sferę kościelną dla rozszerzenia i umocnienia wpływów (także politycznych) na omawianych terenach⁵⁰. Temu celowi służyły fundacje klasztorów, darowizny na rzecz instytucji religijnych, propagowanie określonych kultów oraz relikwie⁵¹. Dowodem utrzymywania się wpływów karolińskich stanowi występowanie imion możnych chorwackich w *Ewangeliarzu z Cividale*⁵².

Ze względu na pozycję zajmowaną przez Bizancjum i państwo karolińskie w strefie adriatyckiej i na Bałkanach możliwości działań dyplomacji Stolicy Apostolskiej były mocno ograniczone⁵³. Prowadzenie w odniesieniu do wymienionych regionów własnej polityki zależne było przede wszystkim od relacji papieżstwa z Konstantynopolem i Akwizgranem, jak też od stanu stosunków występujących pomiędzy obydwoma imperiami. Jednak w ciągu drugiej ćwierci IX w. nastąpiły zmiany a wraz z nimi przed Stolicą Apostolską pojawiły się możliwości podjęcia działań polityczno-

⁵⁰ M. Aničić, *Church with Incomplete Biography: Plans for the Consolidation of Byzantine Rule on the Adriatic at the Beginning of the Ninth Century*, [w:] *Byzantium, its Neighbours and its Cultures*, red. D. Džino, K. Perry (Byzantina Australiensia 20), Leiden–Boston 2017, s. 71–88; tenże, *The Wanning of the Empire*, HAM 4 (1998), s. 15–44; N. Budak, *Croats between Franks and Byzantium*, s. 15–17; J. Shepard, *Bunkers, Open Cites and Boots in Byzantine Diplomacy*, [w:] *Byzantium, its Neighbours and its Cultures*, s. 22–25.

⁵¹ J. Osborne, *Politics, Diplomacy and the Cult of Relics*, s. 369–386; N. Budak, *Foundations and Donations as a Link between Croatia and Dalmatia in the Early Middle Ages (9th–11th C.)*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 55 (2007), 4, s. 483–486; J. Mojnarič, *In the Shadow of Empires. Early Medieval Croatia in the Ninth and Tenth Centuries*, *History Compass* 3 (2018), s. 2–5; J. Basić, *Re-establishment of the Adriatic Dioceses*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic*, s. 271–277 (oddziaływania w zakresie sztuki sakralnej); M. Jurkovič, *Istria under Carolingian Rule*, [w:] *Migration, Integration and Connectivity*, s. 125–134; N. Jakšić, *The Installation of the Patron Saints of Zadar as a result of Carolingian Adriatic politics*, [w:] *Migration, Integration and Connectivity*, s. 225–244. Odnośnie do roli relikwii w polityce frankijskiej zob. D. Appleby, *Holy Relic and Holy Image Saint. Relics in the Western Controversy over Images in the Eight and Ninth Centuries*, *World and Image* 8 (1992), s. 333–343; P. Geary, *Sacred Commodities the Circulation of Medieval Relics*, [w:] tenże, *Living with Dead in the Middle Ages*, Ithaca 1994, s. 210 (kontekst polityki papieżstwa).

⁵² *Evangelium de Cividale*, [w:] *Magnae Moraviae Fontes Historici*, t. 3, ed. D. Bartoňková, L. Havlík, J. Ludvíkovský, R. Večerka, Brno 1969, s. 331–334; N. Jakšić, *The Installation of the Patron Saints of Zadar*, s. 243.

⁵³ Obecność tę wykorzystwała elita kościelna Zadaru, podejmując działania mające na celu uzyskanie arcybiskupstwa, zob. szerzej T. Vedriš, *Amalarius' Stay in Zadar Reconsidered*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic*, s. 291–295, 299–300.

-kościelnych na wymienionych obszarach. Monarchia Ludwika I Pobożnego została osłabiona na skutek rebelii księcia chorwackiego Ludewita⁵⁴, a niebawem doznała serii klęsk podczas wojny z chanem Bułgarów Omurtagiem prowadzonej w latach 827–829. Konflikty te ukazały też słabość systemu obrony południowo-wschodniej granicy państwa. Kryzys wewnętrzny, który w pełni ujawnił się w latach 30. IX w. i przybrał formę wojny domowej, osłabił znacznie pozycję monarchii karolińskiej w odniesieniu do państw i plemion słowiańskich zza wschodniej granicy. Tendencje odśrodkowe ponownie dały o sobie znać na początku lat 40. IX w., doprowadzając do dezintegracji terytorium państwa po śmierci Ludwika I Pobożnego (traktat w Verdun). Natomiast dla Bizancjum poważnym wówczas problemem była aktywność militarna Bułgarów (do 815), a następnie wybuch rebelii pod wodzą Tomasza Słowianina. Ponadto Michał I Rangabe oraz kolejni cesarze – Leon IV i Michał II, opowiedzieli się za reaktywowaniem ikonoklazmu, co stanowiło źródło napięć wewnątrz cesarstwa. Nadal także (do 838) utrzymywała się ekspansywna polityka prowadzona przez emiraty arabskie na terenie Azji Mniejszej i na Bliskim Wschodzie. W następstwie zapoczątkowanej w 827 r. inwazji przez wahabicki emirat Aghlabitów (Tunezja) nowym frontem walki z Arabami stała się Sycylia.

Powyższe okoliczności pozwoliły papieżstwu na zachowanie dotychczasowych wpływów kościelnych w strefie adriatyckiej, stanowiącej ważne ogniwo dla realizacji szerszych planów wobec krajów w Europie Środkowej, a przede wszystkim w odniesieniu do Bałkanów⁵⁵. Jednak dopiero w trzeciej ćwierci IX w. zaistniały okoliczności sprzyjające realizacji ambitnych planów Stolicy Apostolskiej na terenie Półwyspu Bałkańskiego. Celem było odzyskanie zwierzchności nad dawną rzymską prowincją kościelną – Illyricum⁵⁶. Została ona wyłączona spod jurysdykcji biskup-

⁵⁴ Powodem wybuchu rebelii było postępowanie margrabiego Kadolaha wobec miejscowych książąt słowiańskich, zob. *DAI*, c. 30, s. 144 oraz *Vita Hludovici imperatoris*, c. 31, s. 624.

⁵⁵ Szerzej C.J. Goodson, *The Rome of Pape Paschalis I*, s. 265–267. Inną sprzyjającą realizacji papieskich planów okolicznością było reaktywowanie w Bizancjum drugiej fazy ikonoklazmu, zob. L. Brubaker, J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850. A History*, Cambridge 2015, s. 366–452.

⁵⁶ Od czasu reformy administracyjnej przeprowadzonej przez cesarza Dioklecjana i jego następców prowincja Illyricum obejmowała Panonię Górną i Dolną, Noricum Ripense, Noricum Mediterraneum, Valerię, Sawę i Dalmację. Natomiast wschodnia część Bałkanów (Mezja i Tracja) wraz z Macedonią, Epiroem i Grecją utworzyły nową jednostkę terytorialną – praefectura pretoria Illyrici. L. Maksimović, *Illyricum*, *LdMA*, Bd 5, k. 381–382. Znaczenie tej prowincji w okresie późnego antyku i wczesnego średniowiecza scharakteryzował F.E. Wozniak, *East Rome, Ravenna and Western Illyricum, 454–636 A.D.*, Hi-

stwa Rzymu i przekazana patriarchatowi w Konstantynopolowi decyzją cesarza Leona III (732). Papiestwo jednak nie pogodziło się z jej utratą, czekając na dogodny moment dla podjęcia skutecznych działań rewindykacyjnych⁵⁷. Chociaż po 812 r. doszło do zmiany w stosunkach politycznych i etnicznych w Europie Środkowej i na Bałkanach, to z uwagi na kolizję interesów Stolicy Apostolskiej z planami karolińskimi i Bizancjum możliwości działania papieskiej dyplomacji pozostawały mocno ograniczone. Sytuacja uległa zmianie dopiero za pontyfikatów – Mikołaja I, Hadriana II oraz Jana VIII, potwierdzających wysoką pozycję, jaką papiestwo uzyskało w ówczesnych stosunkach międzynarodowych.

Jednak plany rozszerzenia wpływów Stolicy Apostolskiej poza strefę nadadriatycką wymagały współdziałania z państwami sukcesyjnymi powstałymi w rezultacie decentralizacji monarchii karolińskiej (843). Okazały się one mniej groźne dla aspiracji politycznych papiestwa, jednak z drugiej strony potrzebowało ono ich pomocy zwłaszcza na terenie Półwyspu Apenińskiego, gdzie coraz bardziej widoczne było zagrożenie militarne ze strony muzułmanów. Dlatego utrzymanie poprawnych relacji pomiędzy nowo powstałymi królestwami karolińskimi było dla politycznych planów Mikołaja I równie ważne, jak wzmocnienie pozycji Stolicy Apostolskiej wobec metropolii kościelnych⁵⁸. Była to potencjalna sfera konfliktów z tamtejszym du-

storia. *Zeitschrift für Alte Geschichte* 30 (1981), 2, s. 351–382. F. Dvornik, *The Slavs. Their Early History and Civilization*, New Brunswick 1962, s. 44–45, zwrócił uwagę na wpływ migracji Słowian i Awarów na teren Illyricum oraz jego podział na część zachodnią i wschodnią na długo przed ekspansją arabską we strefie śródziemnomorskiej. Natomiast zdaniem Ch.R. Bowlusa, *Mitteleuropa. The Making of Europe between Byzantium and the Latin West, ca. 800–1205*, [w:] *Paradigmats and Methods in Early Medieval Studies*, red. C. Chazelle, F. Lifshitz, London 2007, s. 186 to: „[...] rather Charlemagne’s intrusion into Mitteleuropa which was an ambitious undertaking to reshape the region politicaly and ecclesiastically on a Latin Western model. Carolingian expansion into Carpathian Basin and the Balkans gave rise to apprehension in Constantinople and the Byzantines to turn their attention, albeit reluctantly, to their northern neighbours, whom they had treated with benign neglect for two centuries”.

⁵⁷ M. Betti, *Rome and the Heritage of Ancient Illyricum in the Ninth Century*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic*, s. 245–247, zwróciła uwagę, że już za pontyfikatu Hadriana I papiestwo zaznaczyło bardzo wyraźnie swoje prawa do zwierzchnictwa nad terytoriami wchodzącymi w skład prefektury Illuricum.

⁵⁸ Literaturę dotyczącą pontyfikatu Mikołaja I cytuje T. Noble, *Pape Nicholas I and the Franks and Ecclesiology in the Ninth Century*, [w:] *Religious Franks. Religion and Power in the Frankish Kingdoms. Studies in Honour at Mayke de Jong*, red. R. Meeus, D. van Espelo, B. van den Hoven van Genderen, J. Raaijmakers, I. van Renswoude, C. van Rhijn Manchester 2016, s. 472, przyp. 1.

chowieństwem i z władcami. Dobrze ukazują to starania króla Lotara II o unieważnienie małżeństwa z Teutbergą⁵⁹. Władcy udzielili poparcia wpływowi arcybiskupi – Gunther z Kolonii oraz Thietgard z Trewiru oraz królowie – Karol z Prowansji oraz Ludwik II. Jednak stanowczy sprzeciw ze strony części duchownych oraz Karola Łysego i Ludwika Niemca spowodowały, że Lotar II wyraził zgodę na arbitraż papieża. Dla Mikołaja I kwestia ta stała się okazją do wzmocnienia pozycji Stolicy Apostolskiej wobec duchowieństwa poszczególnych prowincji kościelnych powiązanych z władzą świecką (sankcje kościelne dla tych duchownych, którzy poparliby Lotara II w staraniach o unieważnienie małżeństwa⁶⁰). Potwierdza to depozycja arcybiskupów – kolońskiego i trewirskiego, do której doszło na synodzie w Metz⁶¹. Był to nowy wymiar papieskiej polityki wobec metropolii kościelnych podległych Stolicy Apostolskiej⁶².

⁵⁹ *Epistolae ad divortium Lothari II. Regis pertinentes*, ed. E. Dümmler, MGH *Epistolarum* 6 (*Epistolae Karolini aevi* 4), Berolini 1925, s. 207–240. Przebieg starań Lotara II o unieważnienie małżeństwa z Theutbergą szczegółowo zrelacjonowały także *Annales Bertiniani*, ed. G. Waitz, MGH SRG, Hannoverae 1883 (cyt. *Ann. Bert.*), a. a. 857, 860, 862, 863, 864, s. 62–63, 73. Innym źródłem, które relacjonuje tę sprawę, jest Reginio z Prüm, *Chronicon*, ed. F. Kurtze, MGH SRG 50, Hannoverae 1890, lib. II, a. 864, s. 80–82, dysponował on materiałami z akt sądowych, na co wskazują fragmenty tekstu, w których kronikarz podaje oskarżenia Lotara II wobec żony. Relacjonując śmierć króla Lotara II (pod rokiem 856, s. 77), Regino dopatrzył się w niej zapowiedzi końca rodu i upadku jego królestwa. Perypetie rozwodowe Lotara II stanowiły największą sprawę o charakterze obyczajowym i prawnym. W jej przebieg zaangażowanych było dwóch papieży (Mikołaj I, Hadrian II), czterech władców (Karol z Prowansji, Ludwik II, Ludwik Niemiec i Karol Łysy), nie licząc dostojników świeckich i kościelnych. Przebieg tej sprawy omówił E. Dümmler, *Geschichte des ostfränkischen Reiches*, Bd. II, Leipzig 1888, s. 127–151, natomiast aspekty prawne i etyczne rozpatrują S. Airlie, *Private Bodies and the Body Politic in the Divorce Case of Lothar II*, *Past and Present* 161 (1998), s. 3–38; K. Heidecker, *The Divorce of Lothar II. Christian Marriage and Political Power in the Carolingian World*, Ithaca, NY, 2010, s. 63–72 (zob. rec. tej książki, V.L. Garver, w: *Early Medieval Europe* 19 (2011), 3, s. 357–359); E. Goosmann, R. Meens, *A Mirror of Princes Who Opted Out: Regino of Prüm and Royal Monastic Conversion*, [w:] *Religious Franks. Religion and Power in the Frankish Kingdoms*, s. 305–311; T. Noble, *Pope Nicholas I and the Franks. Politics and Ecclesiology in the Ninth Century*, [w:] *Religious Franks. Religion and Power in the Frankish Kingdoms*, s. 474–477.

⁶⁰ MGH *Epistolarum* 6 (*Epistolae Karolini aevi* 4), no 23 (a. 863), s. 288.

⁶¹ *Ann. Bert.*, a. 863, s. 64; a. 864, s. 68–71.

⁶² Zasługi Mikołaja I bardzo wysoko ocenił opat Prüm Reginio, zob. *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*, rec. F. Kurtze, MGH SRG 50, Hannoverae 1890, a. 868, s. 94, „[...] Denique post beatum Gregorium usque in presens nullus presul in Roman aurbē pontificali honore sublimates illi videtur aequiperendus. Regibus ac tyrannis

Aktywność dyplomatyczna Stolicy Apostolskiej, widoczna w odniesieniu do książąt słowiańskich z zachodniej części Bałkanów (tj. serbskiego – Mutimira oraz chorwackich – Domagoja, Zbrasława i Branimira oraz panońskiego – Kocela), prowadziła do konfliktu z politycznymi i kościelnymi interesami Bizancjum. Do pogorszenia stosunków przyczyniły się także okoliczności, w jakich odwołany został patriarcha Ignacy (858), oraz decyzja o wyborze na jego następcę Focjusza⁶³. Sprawy te rozpatrywano na soborze w 860–861 r. (w którym uczestniczyli także legaci Mikołaja I)⁶⁴. W rezultacie potwierdzona została depozycja Ignacego oraz uznano wybór Focjusza. Tymczasem zwolennicy odwołanego patriarchy udali się do Rzymu, gdzie przedstawili papieżowi swoją wersję wydarzeń. Mikołaj I, znając akta synodu z 861 r., zajął krytyczne stanowisko wobec jego postanowień, co bynajmniej nie zwiastowało szybkiego zakończenia sprawy, wręcz przeciwnie⁶⁵. Latem 863 r. na synodzie w Rzymie dokonano krytycznej oceny uchwał soboru w Konstantynopolu w 861 r., w tym przede wszystkim uznania wyboru Focjusza jako patriarchy⁶⁶. W czasie gdy stosunki Rzymu i Konstantynopola znalazły się w kryzysie, obserwujemy rozpoczęcie przez władców bułgarskiego i morawskiego starań mających na celu uzyskanie własnej organizacji kościelnej.

2. Papiestwo wobec starań morawskich i bułgarskich o utworzenie arcybiskupstwa

Chociaż chrześcijaństwo w państwie bułgarskim nie było nieznanne, to elita tego kraju pozostawała przy rodzimych, pogańskich kultach⁶⁷. Decyzja w sprawie konwersji

imperavit eisque ac si dominus orbis terrarum auctoritate prefuit [...]”. Kronikarz porównał papieża Mikołaja I do proroka Eliasza (Helias), tamże; E. Dümmler, *Geschichte des öst-frankischen Reiches*, Bd. I, Leipzig ²1887, s. 62; K. Heidecker, *The Divorce of Lothar II*, s. 159–172; T. Noble, *Pope Nicholas I and the Franks*, s. 476–477.

⁶³ F. Dvornik, *Patriarch Ignatius and Cesar Bardas*, *Byzantinoslavica* 27 (1966), s. 7–22.

⁶⁴ *The Lives of the Ninth-Century Popes (Liber Pontificalis). The Ancient Biographies of Ten Popes from AD 817 – AD 891*, transl. and commentary R. Davies (Translated Texts for Historians 20), Liverpool 1995, 107, c. 18–20, s. 211–213; c. 38–42, s. 221–224 (dalej LP II).

⁶⁵ Listy Mikołaja I z marca 862 r. adresowane do Focjusza, zob. MGH *Epistolarum* 6 (*Epistolae Karolini aevi* 4), no 83, s. 439–440 oraz do cesarza Michała III, tamże, no 86, s. 447–451.

⁶⁶ MGH *Epistolarum* 6 (*Epistolae Karolini aevi* 4), no 87, s. 851–854. Stanowisko papiestwa wobec Ignacego i Focjusza zostało podtrzymane w kolejnym liście z 865 r., tamże, no 88, s. 454–487. Była to okazja dla podkreślenia wiodącej roli Rzymu wobec pozostałych stolic biskupich.

⁶⁷ Zob. M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie. Polityka – społeczeństwo – gospo-*

stała się palącym problemem w stosunkach z Bizancjum, które od dłuższego czasu podnosiło tę kwestię. W połowie lat 50. IX w. położenie państwa bułgarskiego uległo pogorszeniu, choć jeszcze na początku rządów chana Borysa kontynuowało aktywność militarną na zachodzie. Potwierdza to najazd na ziemię wschodniofrankijskie Ludwika Niemca dokonany przy udziale Słowian, o których *Roczniki bertyńskie* – główne źródło informacji – nie przekazały żadnych danych pozwalających ich zidentyfikować⁶⁸. Jednak biorąc pod uwagę zarówno kontekst polityczny w regionie i na Bałkanach, jak też brak uregulowania stosunków na granicy wschodniofrankijsko-bułgarskiej prawdopodobne jest przypuszczenie, że sprzymierzeńcami Bułgarów byli Słowianie osiadli na terenie Panonii bądź też na południowo-wschodnim pograniczu królestwa Ludwika Niemca (Predenecenci/Obodrzyce naddunajscy). Działania te zakończyły się niepowodzeniem, a konsekwencją była kampania odwetowa wojsk bawarskich, w rezultacie której część terytorium państwa bułgarskiego została spustoszona. To spowodowało nieurodzaj, którego skutkiem był niedobór żywności i głód⁶⁹.

Trudne położenie, w jakim znaleźli się Bułgarzy⁷⁰, wykorzystał cesarz Michał III, ponawiając działania mające na celu skłonienie chana Borysa do zaakceptowania

darka – kultura, 866–971, Warszawa 2015, s. 31 przyp. 20. W rezultacie podbojów Kruma i Omurtaga, w granicach państwa bułgarskiego znalazły się liczne grupy chrześcijan greckiego i słowiańskiego pochodzenia, zob. P. Sophoulis, *Incorporation the Other. Shaping the Identity of the Christian Community in Early Medieval Bulgaria*, *Cyrrillomethodianum* 20 (2015), s. 63–74.

⁶⁸ *Ann. Bert.*, a. 853, s. 43. W literaturze przedmiotu wskazywano na Morawian jako najbardziej prawdopodobnych uczestników współdziałania z wojskami chana Borysa, zob. [V.N. Zlatarski] В.Н. Златарски, *История на българската държава през средновековието*, I, София 1994, s. 6; tenże, *Vel'ká Morava a Bulharsko v IX storočí*, [w:] *Riša Vel'komoravska. Sborník vedeckých prác*, red. J. Stanislav, Praha 1933, s. 277. Przegląd nowszych stanowisk – D. Třeštík, *Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791–871*, Warszawa 2009, s. 223–224; ostatnio do tego poglądu nawiązał R. Grzesik, *Chryścianizacja Bułgarii i Wielkich Moraw – paralelizm intencji*, [w:] tenże, *Hungaria – Slavia – Europa Centralis. Studia z dziejów kultury środkowoeuropejskiej we wczesnym średniowieczu* (Kultura na Pograniczach 9), Warszawa 2014, s. 35.

⁶⁹ *Ann. Bert.*, a. 853, s. 43; o Morawianach jako sprzymierzeńcach Bułgarów w najeździe na państwo Ludwika Niemca. O przebiegu bułgarsko-chorwackich walk zob. Constantine Porphyrogeneta, *DAI*, I, c. 32, w. 38–57, s. 148, 150 (przekład ang. s. 149, 151). T. Wasilewski, *Bizancjum a Słowianie*, s. 105 widział w nich część działań, jakie Bizantyjczycy podjęli przeciwko Bułgarom.

⁷⁰ Przyczyniła się do tego zwycięska kampania wojsk bizantyjskich w 855/856 r., zob. T. Wasilewski, *Bizancjum i Słowianie w IX wieku*, s. 111–119 gdzie szczegółowa analiza zapisek źródeł greckich i słowiańskich dotyczących tego wydarzenia. Kolejnym nieko-

chrystianizacji kraju. Wydarzenia te spowodowały też zmianę w dotychczasowych stosunkach bizantyjsko-bułgarskich, w których coraz częściej pojawiała się kwestia przyjęcia przez Bułgarów nowej religii. Problem ten powrócił na początku lat 60. IX w. wraz z realizacją przez Bizancjum programu odbudowy dotychczasowej strefy wpływów, czego wyraźnym przejawem stała się aktywność misyjna. W nowszych badaniach zwraca się uwagę na uwarunkowania wewnętrzne mające także wpływ na decyzję chana Borysa o przyjęciu chrześcijaństwa⁷¹. Wkrótce też władca ten reaktywował kontakty z królem wschodniofrankijskim Ludwikiem Niemcem, który zainteresowany był udziałem Bułgarów w działaniach militarnych przeciwko Morawianom. Nawiązanie kontaktów pomiędzy Borysem a Ludwikiem Niemcem spowodowało, że cesarz Michał III zdecydował się na podjęcie bardziej zdecydowanych kroków. Celem było nakłonienie władcy bułgarskiego do przyjęcia chrztu za pośrednictwem duchownych greckich. Działania dyplomatyczne w połączeniu z demonstracją siły a dodatkowo skutki nieurodzaju⁷² w 863 r. okazały się skutecznymi środkami nacisku na chana Bułgarów ze strony Konstantynopola. Jeszcze przed spotkaniem z Ludwikiem Niemcem w Tulln, chan Borys został katechumenem i złożył cesarzowi Michałowi III obietnicę przyjęcia chrztu za pośrednictwem Bizancjum⁷³.

rzystnym czynnikiem była utrata przez Bułgarów terenów położonych na południe od Przełęczy Vrbińskiej, zob. T. Wasilewski, *Studia nad dziejami panowania cesarza Michała III (842–867)*. Cz. II: ofensywa w Azji Mniejszej przeciwko Arabom, *Przegląd Historyczny* 61 (1970), 3, s. 369–373; tenże, *Bizancjum i Słowianie*, s. 116–119; W. Swoboda, *Zagora*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 7, cz. 1, Wrocław 1982, s. 43; И. Божилоб, В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, Т. 1, София 1999, s. 170.

⁷¹ M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie*, s. 34–35.

⁷² *Kontynuacja Teofanesa*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, z. 5: Pisarze z X wieku*, przekład i opracowanie A. Brzóstkowska (Prace Slawistyczne 127), Warszawa 2009, ks. V, 96, s. 35; o trudnym położeniu Bułgarów w wyniku niedoboru żywności informuje Genesios, *Księgi cesarskie*, [w:] *Testimonia, seria grecka, z. 3: Pisarze z VII–X wieku*, wyd. A. Brzóstkowska, W. Swoboda (Prace Slawistyczne 103), Warszawa 1995, ks. IV, roz. 16, s. 404–405; *Żywot Ignacego patriarchy Konstantynopola*, [w:] *Testimonia*, przekład A. Brzóstkowska (Prace Slawistyczne 106), Warszawa 1997, kol. 525, s. 311; *Annales Xantentes*, a. 640–874, ed. G.H. Pertz, *MGH Scriptores 2*, Hannoverae, 1829, a. 863, s. 232 odnotowały informację, że tego roku zima była bezśnieżna.

⁷³ *Annales Alamannici*, ed. G.H. Pertz, *MGH Scriptores 1*, Hannoverae 1826, a. 863, s. 50 przekazały informację o chrzcie Bułgarów: „*Gens Hunnorum christianitis nomen aggressa est*”, podczas gdy dobrze zorientowane *Roczniki z Saint Bertin* datują to zdarzenie na rok 866. Zob. T. Wasilewski, *Nieznany przekaz rocznikarski o przyjęciu chrześcijaństwa przez Bułgarów*, *Pamiętnik Słowiański* 19 (1969), s. 139–143; Ch. Hannick, *Nowe chrześcijaństwo w świecie bizantyjskim: Rusini, Bułgarzy i Serbowie*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, t. 4: *Biskupi, mnisi i cesarze 610–1054*, red. G. Dargon, P. Riché, A. Vauchez, Warszawa 1999,

Zwrot, jaki dokonał się w dotychczasowych stosunkach bułgarsko-bizantyjskich⁷⁴, był główną przyczyną wystąpienia kryzysu w kontaktach wschodniofrankijsko-bułgarskich⁷⁵, do których doszło w drugiej połowie 864 r.

Natomiast sprawą otwartą pozostawał status przyszłej organizacji kościoła w państwie bułgarskim, bowiem strona bizantyjska nie wykazywała chęci podejmowania tej kwestii⁷⁶. Dla Borysa-Michała celem było stworzenie w Bułgarii organizacji Kościoła niezależnej od wpływów Bizancjum. Nie można wykluczyć, że podczas spotkania w Tulln w 864 r. obok spraw spornych, jakie nagromadziły się w relacjach wschodniofrankijsko-bułgarskich, mogła pojawić się też kwestia dotycząca sfery kościelnej. Łączyłbym ją jednak z próbą wysondowania przez władcę Bułgarów możliwości uzyskania zgody od papieża na powstanie niezależnej organizacji kościelnej. Kontakty Borysa-Michała ze stroną wschodniofrankijską miały na celu także skłonienie cesarza Michała III do ustępstw w kwestii statusu przyszłego Kościoła bułgarskiego.

s. 743 datuje katechumenat Borysa na 864, a chrzest na 866 r.; И. Божилов В. Гюзелев, *История на средновековна България*, s. 171–173; D. Třeštík, *Powstanie Wielkich Moraw*, s. 254, przyp. 53; odnośnie do daty chrztu Borysa zob. M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie*, s. 35–36.

⁷⁴ Zob. list patriarchy Focjusza „Do Michała księcia Bułgarii” [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, z. 3: Pisarze z VII–X wieku*, przekład A. Brzóstkowska, komentarze W. Swoboda (Prace Slawistyczne 103), Warszawa 1995, s. 193–244 napisany wkrótce po przyjęciu chrztu przez władcę. Zawarł w nim m.in. rady dotyczące sposobu rządzenia i obowiązków, jakie spoczywają na władcy. Symboliczne znaczenie w stosunkach bizantyjsko-bułgarskich miało przyjęcie przez Borysa imienia aktualnie rządzącego Bizancjum cesarza, którego został duchowym synem. Podniosło to prestiż władcy Bułgarów w relacjach z innymi państwami chrześcijańskimi oraz wewnątrz kraju. Potwierdza to wzmiankowany na wstępie list papieża Mikołaja I, w którym Borys-Michał został określony jako *rex*. O możliwości chrystianizacji ludności Bułgarii i chrzcie Borysa wspomina list Mikołaja I do biskupa Konstancy Salomona zob. *Nicolai I papae epistolae*, ed. E. Perels, *MGH Epistolarum 6 (Epistolae Karolini aevi 4)*, nr 206, 1–9, s. 239. Źródłem informacji o zamiarach chana Borysa odnośnie do konwersji mógł być dwór bawarski Ludwika Niemca. Zob. *Ann. Bert.*, a. 864, s. 72 nadmieniąją, że chan Bułgarów „*qui se christianum fieri velle promiserat*”.

⁷⁵ Współdziałanie polityczne i wojskowe pomiędzy Bułgarią a państwem wschodniofrankijskim nie trwało długo. *Ann. Fuldenses*, a. 863, s. 56 informują o współdziałaniu przeciwko Morawianom, natomiast *Ann. Bert.*, a. 864, s. 72 odnotowały wiadomość o wyprawie frankijskiej przeciwko Bułgarom.

⁷⁶ Zob. tej pracy przyp. 74. Mimo licznych komplementów pod adresem księcia, patriarcha nie wypowiedział się odnośnie do statusu przyszłej organizacji Kościoła bułgarskiego.

Obok Bułgarii w tym samym czasie zabiegi o uzyskanie autonomii kościelnej podjęło także morawskie księstwo Mojmirowiców. Dotychczasowa polityka Rościsława, mimo sporych sukcesów militarnych w walkach z monarchią wschodniofrankijską, nie przyniosła zmiany w sferze kościelnej. Państwo morawskie nadal pozostawało w jurysdykcji metropolii salzburskiej. By zmienić ten stan rzeczy, na początku lat 60. IX w. książę Rościsław podjął działania dyplomatyczne, wysyłając poselstwo do Rzymu. Fakt ten potwierdza żywot Metodego oraz bulla Hadriana II, której adresatami byli Rościsław, Świętopełk i Kocel (869). Oba źródła informują, że celem poselstwa było uzyskanie zgody ze strony papieża na przysłanie do Morawian nauczyciela⁷⁷ i zorganizowanie działalności misyjnej podległej bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Należy zaznaczyć, że w księstwie Rościsława ludność była formalnie schryścianizowana co najmniej od jednego pokolenia. Prośba, by Mikołaj I przysłał nauczyciela, stanowiła pierwszy i niezbędny krok na drodze do budowy własnej, niezależnej od metropolii salzburskiej organizacji Kościoła. Dla osiągnięcia tego celu niezbędnym krokiem było ujednoczenie dotychczasowych praktyk religijnych, będących efektem działalności w państwie morawskim duchownych przybyłych z Włoch, Grecji i Niemiec⁷⁸. Dopiero następnie można było podjąć w Rzymie starania zmierzające do uzyskania ze strony papieża zgody na utworzenie arcybiskupstwa. Papież jednak nie zareagował na prośbę wysłanników księcia. W literaturze przedmiotu wyjaśnienia braku odpowiedzi ze strony Mikołaja I upatrywano najczęściej w bliskich relacjach, jakie łączyły Stolicę Apostolską z dworem Ludwika Niemca⁷⁹, a ostatnio nawet podaje się w wątpliwość, czy list księcia morawskiego w ogóle dotarł do Rzymu⁸⁰. Wykluczyć nie można też wystąpienia sytuacji, o której wzmiankuje list papieża (869), że Rościsław, nie czekając na odpowiedź z Rzymu, zwrócił się z analogiczną prośbą do cesarza Michała III. Informuje o tym bulla Jana VIII do księcia morawskiego z 869 r.,

⁷⁷ MGH *Epistolarum* 6 (*Epistolae Karolini aevi* 4), nr 43, s. 763–764. Fragment bulli papieskiej *Gloria in excelsis Deo* (869) został przytoczony przez autora *Žitije Mefodija*, ed. R. Večerka, *Magnae Moraviae Fontes Historici*, t. 2: *Textus Biographici, Hagiographici, Liturgici*, Brno 1967, c. 8, s. 147–150 (dalej *ŽMet.*). Działania podjęte przez Rościsława wskazują na dobrą orientację władcy w procedurze, jaka obowiązywała przy staraniach o utworzenie arcybiskupstwa.

⁷⁸ *ŽMet.*, c. 5, s. 144.

⁷⁹ Przyczyną pogorszenia stosunków papiesko-bawarskich była sprawa obsady diecezji ratyzbońskiej i passawskiej. Ich biskupi z powodu choroby nie byli w stanie aktywnie pełnić obowiązków, dlatego Ludwik Niemiec zabiegał w Rzymie o ustanowienie następców. Jednak Mikołaj I reprezentował stanowisko, że dopóki żyją dotychczasowi biskupi, nie może spełnić prośby króla wschodniofrankijskiego i zmienić obsady wymienionych diecezji.

⁸⁰ M. Betti, *The Making of Christian Moravia*, s. 55, przyp. 46.

a zawarty w niej passus należy traktować jako próbę wyjaśnienia braku reakcji papieżstwa na działania, jakie podjął władca morawski⁸¹.

Bez względu na przyczyny niepowodzenia zabiegów Rościława w Rzymie pamiętać należy, że tereny położone w Europie Środkowej nie były wówczas przedmiotem szczególnego zainteresowania ze strony dyplomacji Stolicy Apostolskiej. Sytuacja ta uległa zmianie dopiero na początku lat 60. IX w. w związku z reaktywaniem kontaktów wschodniofrankijsko-bułgarskich. Jednak ostrożne stanowisko Stolicy Apostolskiej w kwestii zorganizowania działalności misji w państwie Rościława miało swoje uzasadnienie. Przede wszystkim papieżstwo – poza wyjątkową decyzją Grzegorza I o wysłaniu misjonarzy na teren Brytanii – nie angażowało się w organizowanie i kierowanie pracą misyjną na danym terenie. Obawy mógł budzić także stan kultury chrześcijańskiej ludności w państwie Rościława. Informacje pochodzące z uchwał synodu mogunckiego z 852 r., pomimo swej tendencyjności, zawierają trafną ocenę poziomu chrystianizacji kraju⁸². Potwierdzają to również rezultaty nowszych badań historycznych i archeologicznych⁸³. Wylania się z nich obraz społeczeństwa, wśród którego chrześcijaństwo szerzyło się co najmniej od jednego pokolenia⁸⁴. Należy jednak zauważyć, że pochodzenie misjonarzy z różnych

⁸¹ Treść bulli znana jest tylko z wersji zachowanej w *ŽMet.*, c. 8, s. 147–148.

⁸² *Decreta synodi Moguntiensis*, ed. A. Boretius, V. Krause, MGH *Leges*, sectio II. *Capitularia* II, Hannoverae 1897, nr 249, § 11, s. 189.

⁸³ B. Dostál, *K pohanství moravských Slovanů*, Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity, E 39 (1992), s. 7–17; Z. Klanica, *Religion und Kult ihr Reflex in archäologischen Quellen*, [w:] *Grossmähren und die Anfänge der tschechoslovakischen Staatlichkeit*, red. J. Poulík, B. Chropovský und kollektiv, Praha 1986, s. 150–152; tenże, *Mikulčice-Klašteřisko*, Památky Archeologické 76 (1985), 2, s. 478–481, plan sytuacyjny cmentarzyska s. 480–481 ryc. 39, s. 523 fot. 35 (groby koni), s. 534 obiekt nr 712; tenże, *Křesťanství a pohanství Staré Moravy*, [w:] *Svätopluk 894–1994*, red. R. Marsina, A. Ruttkay, Nitra 1997, s. 93–137; D. Staššíková-Štukovská, *Pohanstvo a kresťanstvo – k vybraným archeologickým prameňom vo včasnóm stredoveku*, [w:] *Pohanstvo a kresťanstvo*, red. R. Kožiak, K. Nemeš, Bratislava 2004, s. 177–181. O utrzymaniu się w drugiej połowie IX w. wśród ludności niektórych pogańskich praktyk, zwyczajów i przesądów informuje *ŽKon.*, roz. 15, s. 89–90; M. Hanuliak, *Veľkomoravské pohrebiská. Pochovánie v 9.–10. storočí na území Slovenska* (Archaeologia Slovaca Monographie 8), Nitra 2004, s. 212–219; L. Galuška, *Christianity in the Period of the Byzantine Mission and the Archbishopric of Methodius on the Basis of Archaeological Sources in the Area of Veligrad-Staré Město and Uherské Hradiště*, [w:] *The Cyrill and Methodius Mission and Europe. 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia*, red. P. Kouřil i in., Brno 2014, s. 74–85.

⁸⁴ Potwierdza to wzmianka *ŽMet.*, c. V, s. 144 o działalności w okresie przedcyrylometodiańskim na terenie państwa morawskiego duchownych pochodzących z Włoch, Grecji

ośrodków, czas ich działalności, a także częste wojny pomiędzy monarchią wschodniofrankijską a państwem morawskim powodowały, iż normalna praca duszpasterska była często przerywana bądź w najlepszym razie prowadzona nieregularnie.

Stan źródeł nastęrcza trudności w ustaleniu chronologii wysłania przez Rościława poselstwa do Rzymu, a także przybycia misjonarzy bizantyjskich na teren jego księstwa. Właściwie, oprócz dat śmierci Konstantyna i Metodego, pozostałe aspekty związane z ich działalnością w państwie morawskim nie mają potwierdzenia w źródłach, poza tym że trwała do 867 r. (3,5 roku). Zaakceptowana przez badaczy sugestia J. Cibulki⁸⁵, aby przybycie Konstantyna i Metodego na dwór księcia Rościława datować najprawdopodobniej na wiosnę 864 r., wpisuje się dobrze w ówczesną sytuację polityczną i religijną w regionie. Zatem wysłanie przez księcia Rościława poselstwa do Konstantynopola miało miejsce w końcu 863 bądź na początku 864 r. Opierając się na powyższych przypuszczeniach, wnioskować należy, że nawiązanie kontaktów ze Stolicą Apostolską nastąpiło w 862 bądź nawet rok wcześniej. Brak odpowiedzi z kurii (co potwierdza bulla⁸⁶ Hadriana II z 869 r.) skłonił Rościława i jego otoczenie do zwrócenia się z prośbą do cesarza Michała III o przysłanie nauczyciela⁸⁷. Decyzja o wysłaniu Konstantyna i Metodego w charakterze nauczycieli

i Niemiec. Potwierdzeniem są odkryte relikty najstarszych obiektów architektury sakralnej w państwie morawskim. Uwagę zwraca nie tylko ich liczba, lecz przede wszystkim różnorodność typów budowli (z czworokątnym prezbiterium, jedno- i wielonawowe zakończone absydą oraz liczne warianty budowli centralnych), zob. szerzej K. Polek, *Chryścianizacja Moraw i Słowacji w okresie przedcyrylometodiańskim*, [w:] *Chryścianizacja „Młodszej Europy”*, red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla, Poznań 2016, s. 55–84.

⁸⁵ J. Cibulka, *Der Zeitpunkt der Ankunft der Brüder Konstantin-Cyrellus und Methodius in Mähren*, *Byzantinoslavica* 26 (1965), s. 318–364; V. Tkadličik, *Datum příchodu slovanských apoštolů na Moravu*, *Slavia* 38 (1969), s. 542–551; J. Lešný, *Konstantyn i Metody. Apostołowie Słowian: dzieło i jego losy*, Poznań 1987; D. Třeštík, *Powstanie Wielkich Moraw*, s. 251–252.

⁸⁶ MGH *Epistolarum* 6 (*Epistolae Karolini aevi* 4), nr 43, s. 763–764; fragment bulli *Gloria in excelsis Deo* cytuje także autor *ŻMet.*, 8, s. 147–150.

⁸⁷ *ŻMet.*, c. V, s. 144 oraz *Vita Constantini-Cirilli cum translatione s. Clementis*, MMFH, 2, c. 7, s. 128 wymieniają tylko „nauczyciela”. Wzmianka dotycząca prośby o przysłanie biskupa występuje jedynie w *Žitije Konstantina*, ed. R. Večerka, *Magnae Moraviae Fontes Historici*, t. 2: *Textus Biographici, Hagiographici, Liturgici*, Brno 1967, c. XIV, s. 99 (dalej *ŻKon.*). Stąd słuszna sugestia D. Třeštíka, *Powstanie Wielkich Moraw*, s. 250, przyp. 40, że jest to najprawdopodobniej pomyłka. Inną kwestią pozostaje ustalenie autora/-ów listu, który (jak wykazała analiza zachowanych fragmentów) zredagowany został zgodnie z praktykami kancelarii cesarskiej. Wskazuje na to fakt, że adresatem listu był Michał III, a nie patriarcha. To świadczy o dobrej znajomości realiów polityczno-kościelnych występujących w Bizancjum. Zob. D. Marečková, *Moravské poselství do Cařihradu jako řecký dokument*, *Slovo* 18–

do kraju położonego poza sferą wpływów Kościoła i cesarstwa bizantyjskiego ze strony Michała III było zręcznym pociągnięciem taktycznym z jednej strony wobec Stolicy Apostolskiej i państwa wschodniofrankijskiego z drugiej⁸⁸. W działaniu cesarza widać też ostrożność. Warto zauważyć, że kraje mające znacznie dłuższą tradycję chrześcijańską (jak Armenia i Syria), musiały bardzo długo czekać na zgodę Konstantynopola na utworzenie własnej organizacji kościelnej.

W rozdziale 14. żywotu Konstantyna znajduje się streszczenie listu, jaki wysłannicy księcia Rościsława dostarczyli cesarzowi Michałowi III. Jest w nim wzmianka o propagowaniu chrześcijaństwa i prawa z Bizancjum, co mogło stanowić argument, aby dwór bizantyjski przychylił się do prośby wysłanników morawskich. W dawniejszej historiografii dało to podstawę do wysunięcia domysłu, przechodzącego z czasem w pewnik, o powstaniu wówczas na terenie Europy Środkowej dwóch rywalizujących bloków. Jeden złożony był z monarchii wschodniofrankijskiej i Bułgarii, natomiast drugi z państwa morawskiego i Bizancjum⁸⁹. W przypadku ostatniego

–19 (1969), s. 109–139 oraz nowsze opracowanie V. Vavřínek, *Der Brief des mährischen Fürsten Rastislav an den Kaiser Michael III und die Umstände der Einladung der byzantinischen Mission nach Grossmähren, [w:] Methodios und Kyrillos in ihrer europäischen Dimension*, red. E. Konstantinou (Philhellenische Studien 10), Frankfurt am Main 2005, s. 129–143. Chociaż w liście Focjusz nie został wymieniony, to – jak zauważył M. Hurbanič, *The Byzantine Missionary Concept and Its Revitalisation in the 9th Century. Some Remarks on the Content of Photius Encyclical Letter „Ad Archiepiscopales Thronos per Orientem Obtinentes”*, *Byzantinoslavica* 63 (2005), s. 113: „it is unthinkable that the Moravian mission had been prepared and carried out without coordination between Emperor and Patriarch”.

⁸⁸ Zauważyć należy, że za rządów tego cesarza Bizancjum ponownie podjęło aktywność misyjną poza swoimi granicami, zob. Ch. Hannick, *Die byzantinischen Missionen, [w:] Die Kirche des frühen Mittelalters. Erster Halbband* (Kirchengeschichte als Missionsgeschichte 2), red. K. Säferdriek, München 1978, s. 279–359; I. Ševčenko, *Religious Missions Seen from Byzantium*, *Harvard Ukrainian Studies* 12–13 (1988–1989), s. 7–27; P. Schreiner, *Die byzantinische Missionierung als politische Aufgabe. Das Beispiel der Slaven*, *Byzantinoslavica* 56 (1995), 2, s. 525–533; M. Hurbanič, *The Byzantine Missionary Concept*, s. 103–116.

⁸⁹ F. Dvornik, *Les legends de Constantin et de Méthode vues de Byzantce*, Praha 1933, s. 226–233; tenże, *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick, New Jersey 1970, s. 126–127; Omówienia problematyki cyrylo-metodiańskiej w twórczości wymienionego badacza dokonał M. Garzanti, *The Cyrillo-Methodian Mission in the Work of Francis Dvornik*, *Byzantinoslavica* 76 (2018), 3 Supplementum, část 1, s. 40–48. Pogląd F. Dvornika zyskał zwolenników, zob. J. Dekan, *Záčátky slovenských dejín a ríša veľkomoravská*, Bratislava 1951, s. 77; L.E. Havlík, *Velká Morava a středoevropsí Slované*, Praha 1964, s. 206; natomiast J. Macůrek, *La mission byzantine en Moravie au cours des années 863–885 et la portée de son heritage dans l’histoire de nos pays et de l’Europe*,

z wymienionych elementem współdziałania miała być zgoda cesarza Michała III na wysłanie misji Konstantyna i Metodego do księstwa Rościsława. Pogląd, by poselstwo morawskie na dwór cesarski w Konstantynopolu łączyć z planami politycznymi władcy bizantyjskiego, długo pozostawał aktualny w czeskiej historiografii⁹⁰. Obecnie jednak koncepcja ta jest nie do utrzymania. Jej kluczowym argumentem było współdziałanie wschodniofrankijsko-bułgarskie reaktywowane na początku lat 60. IX w. Jednak z tekstu przekazu roczników z Saint Bertin informującego o kampanii, jaką Ludwik Niemiec zorganizował przeciwko Bułgarom, wynika, że w dotychczasowych relacjach wschodniofrankijsko-bułgarskich doszło do kryzysu⁹¹. Jego przyczyną była obietnica przyjęcia chrztu z Bizancjum, jeszcze w 863 r. złożona cesarzowi Michałowi III przez chana Borysa. W rezultacie wydarzenie to stało się powodem do zorganizowania wspomnianej kampanii Ludwika Niemca, wpłynęło także na zmianę dotychczasowego układu się w Europie Środkowej i na Bałkanach⁹². Chociaż Bułga-

[w:] *Magna Moravia. Sborník k 1100. Výročí příchodu byzantské misie na Moravu*, red. J. Macůrek (Spisy University J.E. Purkyně v Brně, Filosofická Fakulta 102), Praha 1965, s. 23–27, wyraźnie podkreślił polityczne tło i cele misji z punktu widzenia Bizancjum oraz państwa Rościsława; podczas gdy H. Bulín, *Aux origines des formations étatiques des Slaves du moyen Danube au IXe siècle*, [w:] *L'Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des états nationaux*, red. T. Manteuffel, A. Gieysztor, Varsovie 1968, s. 184–185 skłaniał się do poglądu o kościelnym i politycznym celu poselstwa Morawian na dwór bizantyjski. Krytycznie wobec tego przypuszczenia wypowiedział się przed laty H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 4, Warszawa 1970, s. 362, przyp. 1117 a w nowszej literaturze D. Třeštkík, *Powstanie Wielkich Moraw*, s. 256–257. Reminiscencje hipotezy o domniemanym sojuszu morawsko-bizantyjskim występują w niektórych współczesnych pracach, na przykład Ch.R. Bowlus, *Mitteleuropa. The Making of Europe*, s. 192, który w wysłaniu poselstwa Morawian na dwór bizantyjski dostrzegł cel polityczny, jakim było zabezpieczenie przed zagrożeniem ze strony działań Ludwika Niemca oraz przejaw rywalizacji pomiędzy Bizancjum a Karolingami o wpływy w Europie środkowej i na Bałkanach.

⁹⁰ V. Novotný, *České dejiny*, D. I, č. 1, Praha 1912, s. 308–309, 320, 323, 326; L.E. Havlík, *Velká Morava*, s. 208; (F. Hejl) Ф. Гейль, *Византийское посольство в Великую Моравию на политическом фоне тогдашней Европы*, [w:] *Magna Moravia. Sborník k 1100. Výročí příchodu byzantské misie na Moravu*, red. J. Macůrek (Spisy University J.E. Purkyně v Brně, Filosofická Fakulta 102), Praha 1965, s. 103–104; w polskiej historiografii podobne stanowisko reprezentował H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 4, s. 297–298, 342.

⁹¹ *Ann. Bret.*, a. 864, s. 72. T. Wasilewski, *Bizancjum a Słowianie*, s. 123, łączył jego genezę z niedotrzymaniem przez Borysa wcześniejszej umowy o obietnicy chrztu w obrządku łacińskim. Obecnie stanowisko to jest stanowczo kwestionowane, zob. D. Třeštkík, *Powstanie Wielkich Moraw*, s. 256–262; M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie*, s. 32–34.

⁹² Decyzja ta nie pozostała bez wpływu na relacje z innymi państwami chrześcijańskimi. Potwierdza to list papieża Mikołaja I adresowany do biskupa Konstancji Salomona, w którym Borys-Michał został określony jako „rex” („rege Vulgarorum”), MGH Epistolarum VI

rzy nie przystąpili w charakterze sprzymierzeńców Ludwika Niemca w działaniach przeciwko Rościsławowi, to podjęta w 864 r. kampania odniosła zamierzony cel. Książę morawski został zmuszony do zawarcia pokoju i zobowiązał się do wierności wobec króla wschodniofrankijskiego.

Sytuacja ta nie pozostała bez wpływu na warunki, w jakich misjonarze bizantyjscy rozpoczęli niebawem działalność w państwie morawskim. W ich żywotach została ona ukazana bardzo enigmatycznie⁹³. Chociaż Konstantyn i Metody mieli poparcie ze strony księcia Rościsława, to musieli zmierzyć się z wrogo usposobionymi do nich duchownymi bawarskimi⁹⁴. Nie bez znaczenia była też postawa możnych, niechętnych do stosowania w codziennym życiu nowych praktyk i zwyczajów Kościoła⁹⁵. Atutem Braci Soluńskich były doświadczenia z poprzednich misji i podróży dyplomatycznych, a także znajomość języka słowiańskiego. Jednak w grupie misjonarzy przybyłych na teren księstwa Rościsława nie było biskupa, co może wskazywać na chęć uniknięcia przez Bizancjum napięć w kontaktach z papieżstwem. Jeszcze przed wyruszeniem na dwór morawski Konstantyn opracował alfabet i pismo dostosowane do fonetyki języka słowiańskiego (głagolica), co stanowiło zakończenie długiego okresu prac, jakie w tym zakresie podejmowano w Bizancjum. Bracia dokonali przekładu niezbędnych fragmentów ksiąg i tekstów liturgicznych z greki, aby móc sprawować służbę Bożą, tj. wybór z Ewangelii, perykopy z Dzieł i Listów Apostolskich oraz Psalterz⁹⁶. Stanowiło to innowację wykraczającą znacznie poza dotychczasowe próby wykorzystywania języka słowiańskiego do bieżącej pracy duszpasterskiej (nauczanie). Natomiast dalsze prace translatorskie kontynuowali już na terenie państwa morawskiego.

W działalności na terenach znajdujących się pod jurysdykcją Kościoła zachodniego Konstantyn i Metody uwzględnić musieli różnice, jakie występowały pomiędzy wschodnim a zachodnim chrześcijaństwem (tak w dogmatyce, jak też w liturgii). Stąd w ich pracy duszpasterskiej zwraca się uwagę na element uniwersalizmu, dą-

(*Epistolae Karolini aevi* 4), nr 26, s. 293. Natomiast *Ann. Bert.*, a. 864, s. 113 przy imieniu władcy Bułgarów wymieniają tytuł chagana (caganus, chaganos).

⁹³ *ŻKon.*, c. XV, s. 101–102. Wyraźnie kontrastuje to z fragmentem odnoszącym się do jego pobytu wśród Chazarów, tamże, c. VIII–XI, s. 75–94; *ŻMet.*, c. V, s. 144.

⁹⁴ *ŻKon.*, c. XV, s. 102–103. Tekst podaje przykłady zarzutów, jakie duchowni łacińscy wysuwali pod adresem Konstantyna.

⁹⁵ *ŻKon.*, c. XV, s. 103–104. Zob. także *ŻMet.*, c. XI, s. 156–157 w odniesieniu do drugiego okresu działalności misji bizantyjskiej w państwie morawskim (po 874 r.).

⁹⁶ G. Minčev, *Liturgia w okresie misji cyrylo-metodiańskiej*, [w:] *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie*, red. A. Barciak, Katowice 1999, s. 127–128.

żenia do jedności Kościoła pomimo złożonych relacji, jakie występowały wówczas pomiędzy Rzymem a Konstantynopolem. W odniesieniu do liturgii mszalnej, jaką Konstantyn i Metody mieli sprawować w państwie morawskim, to z dużym prawdopodobieństwem możemy stwierdzić, że była to tzw. liturgia św. Piotra. Zauważyć należy, że w polemice skierowanej przeciwko działalności Braci Soluńskich podnoszono przede wszystkim fakt posługiwania się językiem słowiańskim w liturgii, a nie to, w jaki sposób ją sprawowano. Była to udana synteza elementów liturgii rzymskiej z bizantyjską. Pobyt Konstantyna i Metodego w państwie morawskim trwał do połowy 867 r., jednak mimo widocznych rezultatów ich pracy duszpasterskiej, problemem był brak możliwości wyświęcenia uczniów.

W państwie bułgarskim recepcja nowej religii powodowała, analogicznie jak w innych krajach, powstanie napięć i konfliktów wewnętrznych. Przebieg rebelii, jaką wznieci bojarzy niechętni decyzji Borysa-Michała, został bardzo szczegółowo przedstawiony w rocznikach bertyńskich. Bunt objął cały kraj, a przeciwnicy nowej religii zebrali się wokół siedziby chana. Borys wraz z grupą wiernych mu bojarów oraz duchownymi rozkazał otworzyć bramę i na czele orszaku wyszedł naprzeciw rebeliantom. Wykorzystując efekt zaskoczenia, władca wraz z grupą wiernych bojarów zaatakował zgromadzonych oponentów. W trakcie starcia śmierć poniosło 52 spośród nich. Wydarzenie to oraz represje wobec zbuntowanych przyczyniły się do szybkiego zakończenia rebelii⁹⁷. Historycy nie są zgodni w ocenie opisanych wyżej wydarzeń. Obok najczęściej wymienianego antagonizmu protobułgarsko-słowiańskiego, jak też braku akceptacji chrześcijaństwa przez część społeczeństwa⁹⁸, w nowszej literaturze przedmiotu wskazuje się na występowanie także silnych tendencji antybizantyjskich i to nie tylko odnoszących się do sfery kościelnej⁹⁹. Nie można zatem wykluczyć, że powodem wybuchu buntu w 865/866 r. była także próba re-

⁹⁷ *Ann. Bert.*, a. 866, s. 85; o skali represji wobec buntowników zob. *Responsa Nikolai I papae ad consulta Bulgarorum*, eds. D. Bartoňková, K. Haderka, L. Havlík, J. Ludvíkovský, J. Vašica, R. Večerka, Brno 1971, c. 19, s. 62–63 oraz c. 78, s. 93, w którym papież zaleca pokutę dla tych, którzy wystąpili przeciwko Borysowi; zob. też uwagę R. Sullivana, *Khan Boris and the Conversion of Bulgaria: A Case Study of the Impact of Christianity on a Barbarian Society*, *Studies in Medieval and Renaissance History* 3 (1966), s. 105–106.

⁹⁸ В.Н. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, I. 2, s. 51–57; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, s. 175–176, także ze zwróceniem uwagi na silny akcent antybizantyjski.

⁹⁹ D. Ziemann, *The Rebellion of the Nobles against the Baptism of Khan Boris (865–866)*, [w:] *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, vol. 2: *Byzantium, Pliska and the Balkans*, red. J. Henning (Millennium-Studien/Millennium Studies 5.2), Berlin–New York 2007, s. 617, 619.

cepcji bizantyjskiego modelu sprawowania rządów przez Borysa-Michała. Wskazuje na to artykuł siedemnasty odpowiedzi papieża Mikołaja I skierowanej do władcy bułgarskiego, w którym jako jedną z przyczyn wybuchu rebelii bojarów wskazuje brak dobrego prawa¹⁰⁰.

Pomimo że władca bułgarski zdecydował się przyjąć chrzest z Bizancjum, to nie porzucił kontaktów z państwem wschodniofrankijskim oraz z papieżstwem, co widać bardzo wyraźnie niedługo po tym, jak rozprawił się z buntem bojarów. W połowie 866 r. wysłannicy władcy Bułgarów Borysa-Michała przybyli na dwór Ludwika Niemca w Ratyzbonie, by nakłonić władcę do przysłania biskupa wraz z grupą kapłanów¹⁰¹. Kilka miesięcy później inna grupa posłów bułgarskich udała się do Rzymu¹⁰² w celu uzyskania zgody papieża Mikołaja I na przysłanie do ich kraju grupy misjonarzy. Uwagę zwraca krótki czas, jaki upłynął od zakończenia kryzysu wewnętrznego w kraju do aktywności dyplomatycznej Borysa-Michała w stosunku do papieżstwa i państwa wschodniofrankijskiego. W tym kontekście kontakty dworu bułgarskiego z Zachodem należy postrzegać jako następstwo buntu bojarów w 866 r. Jednocześnie warto też ukazać pozytywne wykorzystanie przez Borysa-Michała tego wydarzenia dla realizacji planów dotyczących organizacji Kościoła w Bułgarii.

W związku z misją w Rzymie powstał na dworze Borysa-Michała wyjątkowy dokument (*Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum*), w którym władca w formie pytań przedstawił interesujące go kwestie dotyczące kultu, zakazów i nakazów nowej wiary oraz jej wpływu na dotychczasowe życie społeczne i prywatne ludności. *Responsa* stanowią cenne źródło ukazujące zarówno mentalność społeczeństwa w przełomowym dla niego momencie, jak też dotychczasowe praktyki, zwyczaje i obrzędy obecne na co dzień wśród ludności silnie jeszcze tkwiącej w sferze pogańskiej. Treść listu nie zachowała się, lecz znana jest z obszernej odpowiedzi przygotowanej przez kancelarię papieża Mikołaja I i przesłanej władcy Bułgarów za pośrednictwem legatów¹⁰³. Zawiera ona 106 (w liście Borysa znajdowało się 105 pytań)

¹⁰⁰ *Responsa Nicolai papae I*, c. 17, s. 59–60. А. Николов, *Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX–края на X век)*, София 2006, s. 47–53. W kwestii interpretacji prawa (także w znaczeniu tradycji i norm zachowania) oraz wzrostu autorytetu władcy bułgarskiego po przyjęciu chrześcijaństwa z Bizancjum zob. I. Biliarsky, *World and Power in Medieval Bulgaria* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 14), Leiden–Boston 2011, s. 194.

¹⁰¹ *Ann. Bert.*, a. 866, s. 85–86; *Ann. Fuld.*, a. 866, s. 65.

¹⁰² *LP II*, 107, c. 68, s. 240–241; *Ann. Bert.*, a. 866, s. 86.

¹⁰³ *Responsa Nicolai papae I*, s. 42–107. List datowany jest na listopad 866 r. А. Николов, *Политическа мисъл*, s. 53–61. Wysyłając odpowiedź władcy bułgarskiemu, papież Mikołaj I

odpowiedzi na różne zapytania i wątpliwości, w tym odnoszących się do przyszłej organizacji Kościoła w Bułgarii. W najważniejszej dla Borysa-Michała kwestii, jaką było wyświęcenie patriarchy, papież nie wypowiedział się jednoznacznie, uzależniając podjęcie decyzji od zapoznania się z opinią duchownych łacińskich działających na terenie państwa bułgarskiego. W tekście artykułu (c. 72) jest wprawdzie mowa o biskupie, lecz bez określenia jego statusu (np. jako biskup misyjny), natomiast mianowanie arcybiskupa zostało zaplanowane na późniejszy okres, kiedy powstanie kilka diecezji. Do sprawy tej nawiązuje kolejny fragment (c. 73), w którym papież przedstawił stanowisko Stolicy Apostolskiej dotyczące procedury wyświęcenia zwierzchnika przyszłego Kościoła bułgarskiego¹⁰⁴. W ustępie tym bardzo wyraźnie zaakcentowana została rola Rzymu jako miejsca, w którym znajduje się siedziba następców Apostoła Piotra i ich prawo do mianowania arcybiskupów i nadawania im paliusza. W przesłanych władcy bułgarskiemu odpowiedziach (artykuły 92. i 93.) podkreślona została także rola Rzymu (prymat) w odniesieniu do pozostałych siedzib biskupich¹⁰⁵.

Dla Mikołaja I przybycie wysłanników od Borysa-Michała stało się wyjątkową okazją do rozszerzenia wpływów politycznych i kościelnych na tereny Bałkanów, które dotychczas pozostawały poza jurysdykcją Stolicy Apostolskiej. Nic więc dziwnego, że w stosunkowo krótkim czasie został dobrze przygotowany zespół, na czele którego stanęli biskupi – Paweł z Populonii oraz Formosus z Porto¹⁰⁶ (należał on do bliskich współpracowników Mikołaja I). Towarzyszyła im grupa prezbiterów, co umożliwiło nie tylko prowadzenie samej ewangelizacji, lecz także kształcenie i wyświęcenie nowych kapłanów oraz konsekrację kościołów. Położenie przybyłych z Rzymu misjonarzy uległo poprawie po tym, jak Borys-Michał zdecydował się usunąć stacjonujących dotąd na terenie Bułgarii duchownych greckich. Decyzja ta nie pozostała bez wpływu na dotychczasowe, nie najlepsze relacje Stolicy Apostolskiej z patriarchatem w Konstantynopolu¹⁰⁷, a rosnące zaangażowanie papieżstwa w chrystianizację Bułgarii doprowadziło w konsekwencji do wybuchu kryzysu (schizma focjańska).

zawarł w niej akcenty o charakterze antygreckim, zob. *Responsa*, c. 6, s. 49–50; 15, s. 56; 54–55, s. 79–81; 57, s. 81–82; 91–93, s. 99–100; 106, s. 105.

¹⁰⁴ *Responsa*, c. 72, s. 91.

¹⁰⁵ *Responsa*, s. 99–100.

¹⁰⁶ K. Herbers, *Formosus*, LdMA 4, München 2003, k. 655–656.

¹⁰⁷ Jej wyrazem była ekskomunika Focjusza dokonana przez papieża Mikołaja I, zob. MGH *Epistolarum* 6 (*Epistolae Karolini aevi* 4), nr 92, s. 533–540, a także zatrzymanie wysłanników Mikołaja I do Konstantynopola na granicy bizantyjsko-bułgarskiej i przetrzymywanie ich przez 40 dni, LP II, 107, c. 71–72, s. 242–243.

Na synodzie zwołanym przez Focjusza (sierpień–wrzesień 867 r.), krytycznie oceniono działalność łacińskich misjonarzy w Bułgarii, którym zarzucano propagowanie praktyk liturgicznych i zwyczajów sprzecznych z zasadami wiary. Jedną z nich dotyczyła wprowadzania do wyznania wiary twierdzenia o pochodzeniu Ducha Świętego nie tylko od Ojca, lecz także od Syna (*Filioque*)¹⁰⁸. Zgromadzeni w Konstantynopolu biskupi osądzili także Mikołaja I, nakładając nań ekskomunikę. Jednocześnie dyplomacja cesarska podjęła działania na dworach władców w Europie Zachodniej skierowane przeciwko papieżowi¹⁰⁹. Tymczasem praca duchownych przysłanych przez papieża zyskała uznanie Borysa-Michała, który niebawem rozpoczął starania w Rzymie o mianowanie Formosusa arcybiskupem i przekazanie mu zwierzchnictwa nad przyszłym Kościołem w Bułgarii. Działania te okazały się jednak bezskutecznie zarówno za pontyfikatu Mikołaja I, jak też Hadriana II (872). Duchowni przysłani przez papieża przebywali w państwie Borysa-Michała do 870 r.

Do Bułgarii przybyła także inna grupa duchownych reprezentujących Kościół zachodni. Tym razem inicjatorem jej wysłania był król wschodniofrankijski, Ludwik Niemiec¹¹⁰. Kościół bawarski miał duże doświadczenie i osiągnięcia w zakresie chrystianizacji ludności słowiańskiej sięgające jeszcze połowy VIII w. Stanowiło to

¹⁰⁸ Działalność Focjusza była przedmiotem wnikliwych studiów F. Dvorníka, *The Photian Schism. History and Legend*, Cambridge 1948; tenże, *Photius, Nicholas I and Hadrian II*, *Byzantinoslavica* 34 (1973), 1, s. 33–50. W nowszej literaturze przedmiotu problem *Filioque* podjął A.E. Sieciński, *The Filioque. History of a Doctrinal Controversy*, Oxford 2010.

¹⁰⁹ Informuje o tym list Mikołaja I adresowany do Hinkmara z Reims, MGH *Epistolarum* 6 (*Epistolae Karolini aevi* 4), nr 100, s. 600–609. Odpowiedzią miał być synod, lecz w jego zorganizowaniu przeszkodziła śmierć papieża (listopad 867). Por. listy Mikołaja I do Karola Łysego i Ludwika Niemca, tamże, no 101 i 102, s. 609–610. G. Dagron, *Kościół i państwo (połowa IX – koniec X wieku)*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, t. 4: *Biskupi, mnisi i cesarze 610–1054*, s. 150–153; T.M. Kolbaba, *The Patriarchate and the Western Church to 1204*, [w:] *A Companion to the Patriarchate of Constantinople*, red Ch. Gastgeber, E. Mitsiou, J. Preiser-Kapeller, V. Zervan (Brill's Companions to the Byzantine World 9), Leiden–Boston 2021, s. 45–48; K. Herbers, *Byzantine-Western Relations in the Political and Ecclesiastical Spheres in Later Carolingian Times*, [w:] *A Companion to Byzantium and the West, 900–1204*, red. N. Drocourt, S. Kolditz (Brill's Companions to the Byzantine World 10), Leiden–Boston 2022, s. 140–143.

¹¹⁰ *Ann. Fuld.*, a. 867, s. 65–66. Kierownictwo misji powierzono Hermanarykowi, późniejszemu biskupowi passawskiemu, zob. H. Löwe, *Ermanrich von Ellwangen*, *LdMA* 3, München 2003, k. 2157. W przygotowaniu misji bułgarskiej wydatną pomoc okazał król zachodniofrankijski – Karol Łysy, który dostarczył niezbędnego wyposażenia liturgicznego (księgi i naczynia), zob. *Ann. Bert.*, a. 866, s. 86. Przykład ten ukazuje dobitnie skalę ówczesnych trudności przy organizowaniu misji.

istotny atut w działalności Hermanaryka i podległych mu duchownych na terenie Bułgarii. Przybycie do tego kraju aż dwóch misji reprezentujących Kościoł zachodni rzymski prowadziło do powstania rywalizacji pomiędzy nimi, grożąc wybuchem konfliktu także pomiędzy papieżem a monarchią i duchowieństwem wschodniofrankijskim (bawarskim). Pobyt misjonarzy z Bawarii w państwie bułgarskim trwał krótko, niebawem (867) powrócili do swego kraju¹¹¹.

Jakkolwiek plany władcy bułgarskiego odnośnie do utworzenia z pomocą papieża własnej organizacji Kościoła zakończyły się fiaskiem, jednak to Borys-Michał skutecznie wykorzystał działalność duchownych łacińskich, by wyrzucić nacisk na dotychczasowe negatywne stanowisko cesarza bizantyjskiego i patriarchy w tej kwestii. Po dokonaniu przewrotu na dworze w Konstantynopolu i objęciu rządów przez Bazylego I miała miejsce również depozycja Focjusza i przywrócenie Ignacego na tron patriarchy (867)¹¹². Nie pozostało to bez wpływu na poprawę stosunków z papieżem, o co zabiegał nowy cesarz. Przeciagające się negocjacje Borysa-Michała z papieżem w sprawie utworzenia arcybiskupstwa spowodowały, że władca bułgarski dokonał reorientacji w dotychczasowej polityce i nawiązał kontakty z Bizancjum (869/870).

Intensywne kontakty bułgarsko-papieskie w latach 866–869 i perspektywa przyjęcia przez Borysa-Michała zwierzchnictwa Stolicy Apostolskiej skłoniły nowego cesarza Bazylego I oraz patriarchę Ignacego do ustępstw. W rezultacie pod koniec ostatniej sesji soboru w Konstantynopolu (luty 870) rozpatriono prośbę bułgarskiego władcy i zapadła decyzja o utworzeniu nowej jednostki organizacji kościelnej, która otrzymała status arcybiskupstwa autokefalicznego¹¹³. Pomimo związków z patriarchatem w Konstantynopolu posiadało ono sporą autonomię (metropolia). Była to cena za pozostanie Bułgarii w strefie politycznych i kościelnych wpływów Konstantynopola. Niebawem dokonano wyświęcenia arcybiskupa, który wraz z grupą biskupów i mnichów udał się do państwa bułgarskiego¹¹⁴. Niestety, brak bliższych informacji dotyczących początku organizacji Kościoła w państwie bułgarskim. Kontrowersje budzi ustalenie imienia pierwszego metropolity bułgarskiego.

¹¹¹ *Ann. Fuld.*, a. 867, s. 65.

¹¹² *LP II*, 107, c. 76, s. 244–245.

¹¹³ *LP II*, 108, c. 46, s. 282; W. Swoboda, *Bulgaria a patriarchat konstantynopolitański w latach 870–1018*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 4, *Historia*, Warszawa 1972, s. 48; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, s. 184–186; M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie*, s. 240.

¹¹⁴ *Kontynuacja Teofanesa*, V.96, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. 5: *Pisarze z X wieku*, przekład i opracowanie A. Brzóstkowska (*Prace Slawistyczne* 127), Warszawa 2009, s. 35.

W nowszej historiografii przeważa pogląd, że był nim Stefan, który wymieniony jest w najstarszej zachowanej południowosłowiańskiej kopii „Cudu świętego Jerzego z Bułgarem”¹¹⁵. Także liczba, imiona oraz siedziby biskupów skierowanych wraz z nim do pracy duszpasterskiej pozostają nieustalone. Na podstawie tzw. Legendy bułgarskiej¹¹⁶ najczęściej wymienia się liczbę siedmiu diecezji podległych nowemu arcybiskupstwu, tj. Belgrad, Braničevo, Dewol, Bregalnica, Dristra, Sredec (Sofia) czy Owecz, ale wskazuje się także na Płowdiw i Ochrydę.

Pomimo probizantyjskiej orientacji Borysa-Michała w kwestii kościelnej papieżstwo nie zrezygnowało z dążenia do objęcia Bułgarii jurysdykcją kościelną¹¹⁷. Potwierdza to aktywność dyplomacji Stolicy Apostolskiej w drugiej połowie lat 70. IX w. Na przełomie 872 i 873 r. Jan VIII wysłał list do Borysa-Michała, w którym nadmienia o wiarołomności Greków, zarzucając im odciążenie Bułgarii od obediencji Rzymu¹¹⁸. W liście z lutego 878 r. papież nakłania władcę bułgarskiego do zerwania kontaktów z Grekami, wzywając do powrotu pod patronat św. Piotra¹¹⁹. W kolejnym liście z tego okresu, adresowanym do patriarchy Ignacego, papież domaga się (pod groźbą ekskomuniki) odwołania duchownych greckich przebywających na terenie Bułgarii. Ponadto uwagę zwracają zawarte w korespondencji reminiscencje odnoszą-

¹¹⁵ *Cud pierwszy świętego męczennika Jerzego. O Bułgarze, którego uwolnił i wybawił Jerzy*, tłum. J.M. Wolski, [w:] M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie*, s. 364. Pogląd ten aprobują T. Wasilewski, *Bizancjum a Słowianie w IX wieku*, s. 149–150; zob. W. Swoboda, *Stefan*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 5, Wrocław–Warszawa 1975, s. 411. Natomiast w innej wersji wymieniony został Józef, por. uwagi jakie wyraził B.H. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, I, 2, s. 260–262. Z kolei M.J. Leszka, [w:] M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie*, s. 242 sugeruje, „[...] że w Józefie-Stefanie należałoby raczej doszukiwać się samodzielnie wskazanego przez Borysa-Michała i związanego ze środowiskiem bułgarskim kandydata niż wyznaczonego przez patriarchę Ignacego greckiego duchownego”. W liście do Borysa-Michała z 878 r. występuje arcybiskup Jerzy (Georgios), zob. MGH *Epistolarum* 7 (*Epistolae Karolini aevi* 5), nr 66, s. 60.

¹¹⁶ Teofilakt, *Żywoł obszerny Świętego Klemensa Ochrydzkiego (Legenda bułgarska)*, tłum. A. Maciejewska, [w:] *Uczniowie Apostołów Słowian. Siedmiu Świętych Mężów*, oprac. M. Skowronek, G. Minczew, Kraków 2010, c. XXIII.67, s. 112. Źródło powstało na przełomie XI i XII w., zob. J. Leśny, *Żywoł św. Klimenta Ochrydzkiego*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 7, cz. 1, Wrocław 1982, s. 307–309.

¹¹⁷ Było to widoczne jeszcze podczas debaty dotyczącej przynależności kościelnej Bułgarii, zob. LP, II, c. 108, c. 47–58, s. 282–287.

¹¹⁸ MGH *Epistolarum* 6 (*Epistolae Karolini aevi* 4), nr 99, s. 568.

¹¹⁹ MGH *Epistolarum* 7 (*Epistolae Karolini aevi* 5), nr 66, s. 58–60.

ce się do przynależności Bułgarii pod względem kościelnym do papieżstwa¹²⁰. Kwestia ta pojawia się także w kolejnym liście z tego samego roku¹²¹. W październiku 878 r. papież wysłał biskupów Eugeniusza i Pawła oraz hrabiego Piotra do władcy bułgarskiego. Mieli nakłonić go do przyjęcia zwierzchności Stolicy Apostolskiej. W tekście spotykamy wzmianki o działalności ewangelizacyjnej św. Pawła na ziemiach, na których osiedli Bułgarzy (Illyricum)¹²². Kwestia przynależności Bułgarii do Kościoła rzymskiego podniesiona została również w korespondencji¹²³ datowanej na 879 r.

Podjęmowane przez papieżstwo próby przekonania Borysa-Michała do związków kościelnych z Rzymem zakończyły się niepowodzeniem. Przyczyną fiaska polityki papieża Mikołaja I było – z jednej strony zwlekanie z podjęciem kluczowych decyzji odnośnie do utworzenia niezależnej organizacji kościelnej, w tym przyznania bułgarskiemu władcy prawa do decydowania o przyszłej organizacji Kościoła w kraju a także wyboru kandydatów na arcybiskupa i biskupów. Z drugiej natomiast – brak talentu dyplomatycznego papieża Hadriana II. Zraził on do siebie władcę bułgarskiego, odmawiając mu zgody, na ustanowienie biskupa Formosusa zwierzchnikiem Kościoła w Bułgarii (o co usilnie zabiegał Borys-Michał)¹²⁴. Tym samym Stolica Apostolska nie chciała dopuścić do wpływu władcy na przyszłą organizację kościelną w państwie. Nie należy zapominać też o zręcznej dyplomacji, jaką prowadził Borys-Michał nie tylko wobec Bizancjum i Stolicy Apostolskiej, ale także państwa wschodniofrankijskiego.

Warto zauważyć, że w omawianym okresie razem z intensywnymi kontaktami pomiędzy papieżstwem a Bułgarią równoległe prowadzone były też działania mające na celu utrzymanie relacji Stolicy Apostolskiej z dworami książąt chorwackich – Sedeslava (Zdeslava)¹²⁵ oraz Branimira¹²⁶. Celem było nie tylko uzyskanie pomocy dla papieskich wysłanników do władcy Bułgarów Borysa-Michała, lecz także potwier-

¹²⁰ Tamże, nr 68, s. 62–63.

¹²¹ Tamże, nr 71, s. 66–67.

¹²² Tamże, nr 67, s. 60–62.

¹²³ Tamże, nr 162, s. 146 oraz nr 192, s. 153–154; nr 198, s. 158–159; nr 207, s. 173.

¹²⁴ *LP II*, 107, c. 73–74, s. 243–244; M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie*, s. 46–52.

¹²⁵ *MGH Epistolarum 7 (Epistolae Karolini aevi 5)*, nr 184, s. 147. Papieskim wysłannikiem był ksiądz Jan, jeden z bardziej znanych wysłanników Stolicy Apostolskiej na dwory książąt słowiańskich na Bałkanach oraz w Europie Środkowej.

¹²⁶ Tamże, nr 190, s. 151–152. Kolejne listy nr 206, s. 165–166 oraz nr 196, s. 196–197 wskazują na przynależność Chorwacji do Kościoła rzymskiego.

dzenie uznania supremacji Stolicy Apostolskiej w regionie. Wskazuje na to korespondencja papieża Jana VIII z księciem Branimirem.

Przybycie na teren Bułgarii misjonarzy reprezentujących papieżstwo oraz episkopat bawarski zbiegło się z zakończeniem działalności Konstantyna i Metodego w państwie morawskim. Powody tej decyzji nie są znane. Być może chodziło o uzyskanie święceń kapłańskich dla sporej już grupy uczniów bądź papieskie wezwanie/zaproszenie do Rzymu. Jakkolwiek ich dalsze losy są znane, to nadal nieustalone pozostają okoliczności i moment, w którym znaleźli się oni w sferze zainteresowania ze strony papieżstwa. Powodem jest brak informacji o Braciach Sołuńskich w źródłach odnoszących się do pontyfikatów Mikołaja I i Hadriana II¹²⁷ oraz bardzo skąpe relacje występujące w ich żywotach, a dotyczące ich przybycia do Rzymu¹²⁸. Nie można wykluczyć, że pierwsze informacje o działalności Konstantyna i Metodego w państwie morawskim papieżstwo uzyskało niebawem po przybyciu na dwór Rościsława i rozpoczęciu przez nich pracy duszpasterskiej wśród ludności. Informacje mogły pochodzić od biskupów bawarskich, którzy księstwo Mojmirowiców (ale także teren Panonii) uważali za obszar swoich wpływów z uwagi na dokonania w ewangelizacji jego ludności w okresie przedcyrylometodiańskim (nauczyciele z Niemiec). Działania te uległy nasileniu od czasu objęcia biskupstwa passawskiego przez Hermanaryka¹²⁹.

Moment, w którym nastąpiło opuszczenie państwa morawskiego przez Konstantyna i Metodego, zbiegł się zaangażowaniem duchownych bawarskich oraz papieżstwa w działalność duszpasterską w Bułgarii, co niebawem doprowadziło do pogorszenia stosunków pomiędzy Stolicą Apostolską a państwem wschodniofrankijskim. Ważnym epizodem w działalności Braci Sołuńskich w omawianym okresie był pobyt na dworze Kocela księcia Dolnej Panonii. Chociaż pozostawał on w zależności politycznej i kościelnej od monarchii wschodniofrankijskiej, to korzystał ze sporego zakresu autonomii. Dobrze zorientowany w relacjach sąsiednich państw – Ludwika Niemca i Rościsława, Kocel dostrzegł szansę, by w przyszłości ograniczyć wpływy

¹²⁷ M. Betti, *The Making of Christian Moravia*, s. 43–54, upatruje tę przyczynę w nastawieniu papieża Stefana V do decyzji jego poprzedników odnośnie do działalności Metodego. Odmienne V. Vavřínek, *The Puzzle of the Cyrillo-Methodian Mission, Byzantinoslavica* 75 (2017), 1–2, s. 90, przyp. 63.

¹²⁸ *ŻKon.*, c. XVII, s. 110; *ŻMet.*, c. VI, s. 146.

¹²⁹ Wpływ doświadczeń z działalności w Bułgarii na późniejsze antymetodiańskie nastawienie Hermanaryka przyjmują D. Třeštík, *Powstanie Wielkich Moraw*, s. 267 oraz M. Betti, *The Making of Christian Moravia*, s. 61: „[...] increased papal awareness of Bavarian ecclesiastical activity, in turn, could be the origin of papal interest in Constantine and Methodius between 866 and 867”.

bawarskie w swoim księstwie. Nie tylko przyjął Konstantyna i Metodego, lecz także zainteresował się rezultatami ich działalności, zachęcając do pozostania na jakiś czas w jego państwie. Pobyt trwał kilka miesięcy i okazał się bardzo owocny. Książę przekazał 50 uczniów, by mogli nauczyć się pisma słowiańskiego¹³⁰. Jesienią 867 r. Bracia Sołuńscy wraz z uczniami wyruszyli w kierunku Italii. Kwestią otwartą pozostaje, czy zostali oni zaproszeni, czy też wezwani (jeszcze na terenie państwa morawskiego, w Panonii bądź też podczas ich pobytu w Italii) do przybycia na dwór papieski¹³¹. Warto zauważyć, że zbiegło się to z kryzysem w stosunkach papiesko-wschodniofrankijskich z jednej strony, natomiast z drugiej w Konstantynopolu nastąpił przewrót i objęcie rządów przez Bazylego I. Nowy cesarz dążył do poprawy stosunków z papieżem, czego przejawem była depozycja Focjusza i przywrócenie Ignacego do godności patriarchy. Tak więc pod koniec pontyfikatu Mikołaja I dotychczas napięte stosunki z Bizancjum uległy złagodzeniu, co nie pozostało bez wpływu na to, w jaki sposób Bracia Sołuńscy zostali przyjęci przez otoczenie papieża. Pomocne okazały się także relikwie (odkryte przez Konstantyna podczas pobytu na Krymie¹³²), które ówczesnie uważano za szczątki papieża Klemensa zmarłego na wygnaniu. Pomimo przychylności ze strony Hadriana II i uznania dla efektów ich działalności duszpasterskiej (w tym dla użycia języka słowiańskiego w liturgii), brak danych wskazujących, by papieżstwo miało jakieś plany wobec Konstantyna i Metodego. Bracia Sołuńscy pozostali w Rzymie aż do 869 r.

Po śmierci brata Metody zamierzał powrócić do życia zakonnego, lecz Hadrian II skierował go do pracy duszpasterskiej na terenie Panonii. Według relacji biografy Apostoła Słowian nastąpiło to za sprawą starań księcia Kocela¹³³, który zabiegał o to,

¹³⁰ *ŻKon.*, c. XV, s. 105. Autor żywota bardzo silnie akcentuje zainteresowanie pismem słowiańskim Kocela.

¹³¹ V. Vavřinek, *The Puzzle of the Cyrillo-Methodian Mission*, s. 81 przychyliła się do poglądu, że było to wezwanie, a powodem pobyt Konstantyna i Metodego w księstwie Kocela. Natomiast T.C. Lounghis, *Bulgaria instead of Moravia: Evidence of Major Political Changes, [w:] Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, red. M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smorag-Różycka (Byzantina et Slavica Cracoviensia 5), Cracow 2007, s. 66 łączy to ze zmianą w stosunkach papiesko-bizantyjskich po 867 r. Przejawem dobrej woli Bazylego I była m.in.: „[...] deposing Photius and renouncing Photius's practices in regards to the 'Byzantine intrusion' in Moravia”.

¹³² *ŻKon.*, c. VIII, s. 78; relację z tego wydarzenia przedstawił Anastazy Bibliotekarz, *MGH Epistolarum 7 (Epistolae Karolini aevi 5)*, nr 15, s. 435–438.

¹³³ *ŻMet.*, c. VIII, s. 150. Odnośnie do działalności Kocela zob. H. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*,

by papież przysłał go w charakterze nauczyciela. Decyzja Hadriana II podjęta została w czasie, kiedy w stosunkach papiesko-bułgarskich doszło do impasu (uzyskanie arcybiskupstwa w ramach patriarchatu w Konstantynopolu oraz zakończenie działalności duchownych łacińskich przysłanych przez papieża Mikołaja I).

Pobyt Metodego w księstwie Kocela nie trwał długo, a powodem był wybuch wojny wschodniofrankijsko-morawskiej. Okoliczność tę wykorzystał książę Kocel i wysłał nowe poselstwo do Rzymu, zabiegając o zgodę papieża na konsekrację Metodego na biskupa w Panonii i objęcie stolicy św. Andronika¹³⁴. Władca chciał, aby granice nowej prowincji kościelnej objęły także tereny jego księstwa. To pozwoliłoby mu na uniezależnienie się od wpływów kościelnych państwa wschodniofrankijskiego. Hadrian II przychylił się do tego projektu, lecz – chociaż rozszerzył zasięg działalności Metodego także na tereny pozostające pod władzą Rościslawa i Świętopelka¹³⁵ – zachował daleko idącą ostrożność. Metody otrzymał sakrę arcybiskupa (panońskiego), a jego uczniowie święcenia kapłańskie, chociaż – w przeciwieństwie do misjonarzy wysłanych przez Stolicę Apostolską do Bułgarii, nominatowi nie towarzyszyli inni biskupi. Jednak z powodu wybuchu kryzysu wewnętrznego w państwie morawskim, a następnie interwencji wojsk bawarskich, działalność Metodego i jego współpracowników została ograniczona wyłącznie do terenu Dolnej Panonii, tj. księstwo Kocela.

Pojawienie się tej grupy duchownych oraz jej sukcesy w ewangelizacji miejscowej ludności¹³⁶ spowodowały szybką reakcję ze strony biskupów bawarskich¹³⁷. Metody wraz z grupą towarzyszących mu duchownych został zatrzymany, a następnie in-

(Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 31), Wien–München 1995, s. 330–334.

¹³⁴ *ŻMet.*, c. VIII, s. 150. Nie wiadomo, kto był pomysłodawcą reaktywowania metropolii św. Andronika z siedzibą w Sirmium – książę, papieżstwo czy któryś z duchownych działających na terenie Dolnej Panonii. Nie można wykluczyć, że decyzja Hadriana II o wysłaniu Metodego do Panonii pozostawała w związku z probizantyjską orientacją władcy bułgarskiego i jego zabiegami w Konstantynopolu odnośnie do uzyskania arcybiskupstwa.

¹³⁵ Treść listu znana jest z relacji *ŻMet.*, c. VIII, s. 147–150. Wynika z niej, że chodziło o dwa listy Hadriana II – jeden, w którym papież wysłał Metodego jako nauczyciela i legata oraz kolejny, informujący o wyświęceniu Apostoła Słowian na arcybiskupa. Biorąc pod uwagę adresatów bulli można przypuszczać, że książęta ci współdziałali pomiędzy sobą odnośnie do ustalenia zasięgu terytorialnego nowej prowincji kościelnej.

¹³⁶ *Conversio*, c. 12, s. 56. W rezultacie działającej na tym terenie archiprezbiter Rihpald powrócił do Salzburga.

¹³⁷ Z papieskiej korespondencji wynika, że główną rolę wśród nich odegrali Hermanaryk, biskup Passawy oraz Arn, biskup Fryzycji. Metodemu zarzucano prowadzenie działalności na terenie podległym jurysdykcji Kościoła bawarskiego. Pretensje przede wszystkim podnosiła Passawa i Salzburg, zob. MMFH 3, nr 48–50, s. 162–168.

ternowany przez trzy lata¹³⁸. Doprowadziło to do kryzysu w stosunkach papiesko-wschodniofrankijskich (bawarskich) i stało się powodem interwencji dyplomacji Stolicy Apostolskiej, chcącej doprowadzić do uwolnienia Metodego oraz ukarania jego prześladowców. W rezultacie działań papieżstwa, a także zabiegów Kocela wspartych sukcesami, jakie Morawianie odnieśli w walkach z oddziałami hrabiów bawarskich Wiliama i Engelschalka, przyczyniły się do uwolnienia Metodego (873).

Pokój w Forchheim (874) przywrócił stabilizację w strefie środkowego Dunaju, stwarzając możliwość realizacji planów kościelnych i politycznych Stolicy Apostolskiej. O jej udziale w negocjacjach pomiędzy Ludwikiem Niemcem a Świętopełkiem świadczy zaangażowanie prezbitera Jana z Wenecji w przygotowanie pokoju¹³⁹. Po tym okresie zauważyć możemy marginalizację władcy Dolnej Panonii – Kocela, który w źródłach słowiańskich występuje jako główny protektor wspierający działalność Metodego w poprzednich latach (tj. 867–869/870). Zachowana w papieskiej

¹³⁸ Autor *ŻMet.*, c. IX, s. 152 wymienił tylko Szwabię, bez wskazania konkretnego miejsca, zob. A.W. Ziegler, *Ellwangen und Reichenau*, *Jahrbüher für Geschichte Osteuropas* N.F. 33 (1985), 4, s. 546–548. Na Reichenau jako miejsce przetrzymywania Metodego zwrócił uwagę A. Zettler, *Cyrill und Method im Reichenauer Verbrüderungsbuch*, *Frühmittelalterliche Studien* 17 (1983), s. 287 ryc. 1 (faksymile), 290, 291 na podstawie imion znajdujących się w księdze brackiej tamtejszego klasztoru, gdzie obok Metodego figurują także imiona (zapisane w języku łacińskim i greckim) pozostałych jego współpracowników. Byli to: Leon, Ignatios, Ioakim, Lazarius i Simon z tym, że na liście w wersji greckiej brak Lazariusza, którego zastąpił Dragais; H. Löwe, *Methodius im Reichenauer Verbrüderungsbuch*, [w:] tenże, *Religiosität und Bildung im frühen Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze*, Weimar 1994, s. 348–369. Natomiast z polskich badaczy do powyższych ustaleń nawiązali J. Leśny, *Konstantyn i Metody*, s. 60 oraz T. Wasilewski, *Krąg misyjny apostołów Słowian Konstantyna – Cyryla i Metodego a zagadnienie imion zakonnych misjonarzy*, [w:] *Biedni i bogaci. Studia z dziejów społeczeństwa i kultury ofiarowane Bronisławowi Geremkowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1992, s. 259. W grupie, która znalazła się w Reichenau, brak Gorazda i Nauma. T. Wasilewski (s. 257) uważał, że nieobecność Gorazda wynikała z faktu pozostania na Morawach, dzięki czemu uniknął internowania. Ostatnio w kwestii miejsca internownia Metodego w nawiązaniu do dawniejszej, szwabskiej hipotezy powrócił V. Vavřínek, *The Puzzle of the Cyrillo-Methodian Mission*, s. 98: „[...] the older interpretation that Hermanarich imprisoned Methodius in his former monastery of Ellwangen seems to be more probable”.

¹³⁹ L.E. Havlík, *Johannes presbyter de Venetis*, *Časopis matice moravské* 87 (1968), s. 80–88. Natomiast Ch. Bowlus, *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907*, Philadelphia 1995, s. 183–184, udział Jana postrzegął za dowód na „Italian connection” w stosunkach Ludwika Niemca z Morawianami i uznał za wskazówkę odnośnie do lokalizacji terytorium państwa Świętopełka na obszarze południowej Panonii.

kancelarii korespondencja wskazuje na utrzymywanie z nim kontaktów¹⁴⁰ przez Jana VIII, lecz Metody po uwolnieniu nie podjął już działalności w Panonii. Jeszcze przed śmiercią Kocela (874–876) w polityce papieżstwa w regionie zauważyć można rosnące znaczenie władcy morawskiego Świętopełka. Wyrazem tego była decyzja o wysłaniu Metodego jako arcybiskupa panońskiego i legata papieskiego do prowadzenia ewangelizacji wśród Morawian. Papieżstwo bowiem po 874 r. nie zrezygnowało z zainteresowania regionem, na co wskazują listy Jana VIII adresowane do arcybiskupa salzburskiego Adalrama (by nie utrudniał Metodemu objęcia arcybiskupstwa)¹⁴¹ oraz do legata (*in Germaniam et Pannoniam*) Pawła z Ankony¹⁴², który towarzyszył Metodemu w drodze do państwa morawskiego i miał ułatwić mu rozpoczęcie działalności.

Przykłady te wskazują, że episkopat bawarski nie pogodził się z decyzją Stolicy Apostolskiej dotyczącej Metodego jako arcybiskupa panońskiego. Biskupi bawarscy opracowali obszerny elaborat dokumentujący ich udział w chrystianizacji między innymi Karantanii i Panonii (*Conversio*)¹⁴³. Stanowi to wymowne potwierdzenie utrzymującego się napięcia w stosunkach pomiędzy episkopatem bawarskim a Stolicą Apostolską i Metodym. Ponadto aż do końca lat 70. IX w. w korespondencji papieskiej Metody występuje jako *archiepiscopo pannoniensi ecclesiae*¹⁴⁴. W tytuluaturze tej zwraca uwagę archaiczna, nieprzystająca do realiów IX w. nomenklatura kościelno-administracyjna. Było to celowe działanie, służące z jednej strony podkreśleniu prymatu Stolicy Apostolskiej wobec lokalnych Kościołów, z drugiej natomiast – wymierzone przeciwko protestom biskupów bawarskich. Panonię traktowali oni jako teren pozostający w ich jurysdykcji kościelnej z racji działalności misyjnej prowadzonej na długo przed przybyciem Metodego i jego uczniów¹⁴⁵. Panońska ty-

¹⁴⁰ MGH *Epistolarum* 7 (*Epistolae Karolini aevi* 5), nr 17, s. 282 (873); nr 19, s. 283. Treść listów dotyczy kwestii dochowania wierności małżeńskiej.

¹⁴¹ Tamże, nr 20, s. 283.

¹⁴² Tamże, nr 21, s. 284–285.

¹⁴³ Okoliczności powstania zabytku przedstawił H. Wolfram [w:] *Conversio*, s. 9–22; H.-D. Kahl, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, LdMA 3, München 2003, k. 208; tenże, *Zwischen Aquileja und Salzburg. Beobachtungen und Thesen zur Frage romanischen Restchristentums im nachvölkerwanderungszeitlichen Binnen-Noricum (7–8. Jahrhundert)* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Denkschriften 145), Wien 1980, s. 33–81. W odniesieniu do Panonii (*Conversio*, c. 6, s. 44, 46) pominięto udział działalności Konstantyna i Metodego.

¹⁴⁴ MGH *Epistolarum* 7 (*Epistolae Karolini aevi* 5), nr 200, s. 160 nazwany został *vester archiepiscopus*; natomiast w nr 201, s. 161: *archiepiscopo Pannoniensis ecclesiae*.

¹⁴⁵ *Conversio*, c. 6, s. 44, 46; c. 10, s. 50–52, c. 11, s. 52, 54 i c. 13, s. 56 (gdzie wymie-

tulatura Metodego wywołała w literaturze dyskusję mającą na celu ustalenie obszaru działalności oraz lokalizacji siedziby arcybiskupa¹⁴⁶. Kontrowersje w tym zakresie potęguje brak szczegółów odnoszących się do rezultatów jego działalności, w tym ustalenia położenia kościołów powstałych z inicjatywy Metodego. Bezsporne jest, że aż do 880 r. Metody nosił tytuł arcybiskupa panońskiego¹⁴⁷. Tytulatura kościelna Metodego stała się ważnym elementem innego zagadnienia, jakim jest ustalenie położenia terytorium państwa morawskiego – na północy bądź też na południe od Dunaju¹⁴⁸.

Na wyraźną zmianę w polityce papieżstwa wobec Europy Środkowej wskazuje także tytulatura Metodego, o czym świadczy bulla z czerwca 880 r. Jej wydanie było rezultatem takich czynników, jak powstanie nowego układu sił w regionie po zawarciu pokoju 874 r. i śmierci Ludwika Niemca (876) oraz wzrost znaczenia państwa morawskiego pod rządami księcia Świętopełka¹⁴⁹. Na rosnącą rolę władcy morawskiego w polityce Stolicy Apostolskiej wskazuje fakt, że o ile we wcześniejszych listach

nione zostały kościoły konsekrowane przez arcybiskupów salzburskich w okresie rządów Priwiny i Kocela w księstwie panońskim) oraz c. 14, s. 56–58.

¹⁴⁶ Dotychczasowy przebieg dyskusji omówiła M. Betti, *The Making of Christian Moravia*, s. 14–38; V. Vavřínek, *The Puzzle of the Cyrillo-Methodian Mission*, s. 86–87, przyp. 54 podziela opinię o lokalizacji stałej siedziby arcybiskupa Metodego.

¹⁴⁷ *Krátký život Sv. Klimenta*, c. 5, MMFH 2, s. 271 Metodego określono jako biskupa Morawy panońskiej. Natomiast w *II Žitje Nauma*, MMFH 2, s. 254. znajduje się wzmianka, że Hadrian II ustanowił Metodego arcybiskupem Moraw i całej Panonii.

¹⁴⁸ Dyskusję tę zapoczątkował I. Boba, *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*, The Hague 1971, natomiast w nowszej historiografii nawiązał do niej M. Eggers, *Das „Grossmährische Reich“. Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert*, Stuttgart 1995. Słabością zaproponowanych przez obu wymienionych badaczy lokalizacji jest przede wszystkim brak potwierdzenia w materiale archeologicznym, w przeciwieństwie do stanowisk zawierających bogate zabytki wielkomorawskiej kultury materialnej występujących na Morawach oraz Słowacji zachodniej. Tym samym stanowią wymowny argument na potwierdzenie poglądu o lokalizacji centrum politycznego i kościelnego państwa morawskiego na terenach w dorzeczu Morawy i Dyi, zob. R. Marsina, *Poloha a rozloha Velkej Moravy*, *Slavica Slovaca* 27 (1992), 1, s. 4–14; H. Wolfram, *Historické pramene a poloha Velkej (Moravy)*, *Historický Časopis* 43 (1995), 1, s. 3–15; J. Machaček, *Disputes over Great Moravia: Chiefdom or State? The Morava or the Tisza River*, *Early Medieval Europe* 17 (2009), 3, s. 248–267; tenże, „Great Moravian State”: *A Controversy in Central European Medieval Studies*, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* (2012), 1 (11), s. 4–26; M. Betti, *The Making of Christian Moravia*, s. 9–40 oraz mapy 1–3, s. 217–219, gdzie omówiono poglądy historiografii XIX–XX w. w odniesieniu do lokalizacji metropolii Metodego.

¹⁴⁹ *ŽMet.*, c. IX–XI, s. 151–156.

Świętopełk występował wraz z innymi książętami¹⁵⁰, to w bulli z 880 r. widnieje już jako jedyny jej adresat. W papieskiej korespondencji z okresu pontyfikatu Jana VIII uwagę zwracają określenia adresowane do księcia morawskiego. I tak w liście z 879 r. papież nazywa go *karissimos filios*¹⁵¹, natomiast w bulli *Industriae tuae* występują takie określenia, jak – *unicum filius* oraz *dilectus filius*¹⁵². Szczególne zainteresowanie badaczy zwróciło pierwsze z wymienionych, które w karolińskich realiach prawnych i politycznych zarezerwowane było dla członków sprawującej rządu dynastii, jak też osób zaliczanych do najbliższego kręgu władzy¹⁵³. Nie można więc wykluczyć, że papieżstwo dostrzegło w osobie morawskiego władcy ważnego sprzymierzeńca w realizacji planów kościelnych i politycznych w regionie. Przede wszystkim zmianie uległa pozycja państwa morawskiego. Za sprawą decyzji Jana VIII otrzymało ono metropolię kościelną, której granice pokrywały się z obszarem państwa Świętopełka. Władca ten uzyskał spore prerogatywy w sferze kościelnej: prawo zakładania nowych sufraganii oraz wyznaczania kandydatów do ich objęcia¹⁵⁴. W rezultacie władca dostał uprawnienia, jakie przysługiwały królom. Bulla potwierdzała tym samym niezależność Świętopełka w ówczesnych realiach politycznych i kościelnych, podnosząc jego prestiż tak w regionie, jak też w kontaktach z papieżstwem¹⁵⁵.

Najważniejszą decyzją papieża zawartą we wspomnianej bulli było utworzenie w Europie Środkowej nowej jednostki administracji kościelnej, jaką była metropolia morawska (*Sancte ecclesie Marabensis*), której zwierzchnikiem został Metody jako arcybiskup. Jednak pomimo poparcia ze strony papieża, pozycja Metodego nie była stabilna. Powodem były działania podejmowane przez niechętnych mu duchownych bawarskich nadal działających wśród Morawian. Częstym zarzutem, jaki kierowano przeciwko arcybiskupowi, było używanie języka słowiańskiego w liturgii. Był

¹⁵⁰ MGH *Epistolarum* 6 (*Epistolae Karolini aevi* 4), nr 43, s. 763–764; MMFH, 3, nr 40, s. 155 zachowany w *ŽMet.*, c. VIII, s. 148.

¹⁵¹ MGH *Epistolarum* 7 (*Epistolae Karolini aevi* 5), nr 200, s. 160.

¹⁵² Tamże, nr 255, s. 222–224.

¹⁵³ L.E. Havlík, *Svatopluk Veliký, král Moravanů a Slovanů*, Brno 1994, s. 88–92. Natomiast M. Betti, *The Making of Christian Moravia*, s. 186 uważa, że znajdujące się w wymienionej bulli, a odnoszące się do władcy morawskiego określenia należy traktować jako część antykarolińskiej polityki Stolicy Apostolskiej.

¹⁵⁴ MMFH 3, nr 90, s.199–208.

¹⁵⁵ Ostatnio temat królewskiego tytułu władcy morawskiego omówił D. Kalhous, *Svatopluk I. – kniže nebo král? K otczce velkomoravských knižat ve středověké i moderní historiografii*, *Historia Slavorum Occidentis* 6 (2016), 2, s. 64–65, przyp. 1. W artykule ukazane zostały również konteksty, w jakich autorzy źródeł z IX w. stosowali tytułaturę królewską w odniesieniu do Świętopełka, zob. s. 67–76, 87–88.

on często wykorzystywany przez przeciwników Metodego, o czym świadczy bulla z czerwca 879 r., w której papież zakazał odprawiania mszy w języku słowiańskim, a ponadto wezwał Metodego do stawienia się w Rzymie¹⁵⁶.

Rok później w bulli rozpoczynającej się od słów *Industriae tuae* Jan VIII potwierdził prawowierność Metodego, zezwalając na używanie języka słowiańskiego w liturgii z tym, że Ewangelia najpierw miała być czytana po łacinie, a dopiero następnie w przekładzie słowiańskim. Innym zarzutem oponentów skierowanym przeciwko Metodemu było nieuznanie pochodzenia Ducha Świętego od Ojca i Syna, którą to doktrynę (*filoquae*) aprobował wówczas Kościół niemiecki¹⁵⁷. Wbrew intencji oponentów, decyzja Jana VIII z 880 r. stanowiła uznanie przez papieństwo działalności Metodego, który został arcybiskupem Kościoła morawskiego. Wszyscy duchowni zaangażowani w pracę duszpasterską na terenach nowej prowincji kościelnej zostali mu podporządkowani.

Pomimo to położenie Metodego nadal było trudne. Przede wszystkim jego głównym przeciwnikiem był, niedawno (879) wyświęcony, biskup Nitry, Wiching. Uzyskał on duże wpływy w najbliższym otoczeniu Świętopelka. Jako sufragan Metodego często nie zachowywał posłuszeństwa względem arcybiskupa, co szczególnie widoczne stało się na początku lat 80. IX w. Sytuacja uległa poprawie po powrocie arcybiskupa z Konstantynopola, gdzie przebywał na zaproszenie Bazylego I i gdzie spotkał się z aprobatą dla osiągnięć w ewangelizacji Słowian oraz dorobku translatorskim¹⁵⁸. Od tego czasu źródła słowiańskie nie zanotowały działań skierowanych przeciwko Metodemu. Ponowne pogorszenie wzajemnych relacji miało miejsce pod koniec życia arcybiskupa, który ekskomunikował Wichinga¹⁵⁹.

Obok niechęci ze strony biskupa Nitry, Metody musiał liczyć się także z postawą możnych, którzy niezbyt gorliwie stosowali się do przestrzegania nakazów i wymogów zasad nowej wiary w życiu codziennym¹⁶⁰. Sytuacja uległa zasadniczej zmianie dopiero po śmierci arcybiskupa (885) i korespondowała z niechętną postawą papieża Stefana V wobec rezultatów działalności Konstantyna i Metodego. Wykorzystał to

¹⁵⁶ MGH *Epistolarum* 7 (*Epistolae Karolini aevi* 5), nr 201, s. 160–161: „*Audimus etiam, quod missas cantes in barbara, hoc est in Sclavinia lingua [...]*”. Natomiast zakaz nie obejmował głoszenia kazań w języku słowiańskim.

¹⁵⁷ *ŻMet.*, c. XII, s. 157.

¹⁵⁸ *ŻMet.*, c. XIII, s. 158–159.

¹⁵⁹ *Quia te zelo*, MMFH 3, nr 101, s. 224; *Βίος Κλήμενος*, MMFH 2, c. VII. 24, s. 218–219.

¹⁶⁰ *ŻMet.*, c. XI, s. 156–157, gdzie znajduje się opis jednej z takich sytuacji wymagających interwencji Metodego.

Wiching, który udał się do Rzymu, gdzie przedstawił papieżowi tendencyjny obraz dotyczący działalności Metodego. W efekcie Stefan V, mniej przychylny aniżeli jego poprzednik wobec działa Konstantyna i Metodego, wstrzymał się z ustanowieniem Gorazda, desygnowanego przez Metodego na następcę w Kościele morawskim do czasu, gdy przybędzie on do Rzymu i uzyska potwierdzenie swojej prawowierności¹⁶¹. Jednocześnie w bulli *Quia te zelo*, której adresatem był Świętopelk, papież zakazał używania języka słowiańskiego w liturgii, z wyjątkiem odczytywania Ewangelii¹⁶². Papież wysłał do państwa morawskiego legatów – biskupa Dominika oraz księży Jana i Stefana, którzy mieli na miejscu zapoznać się z sytuacją w Kościele morawskim po śmierci Metodego¹⁶³.

Sporo miejsca w instrukcji dla legatów zajmuje kwestia *Filioque* oraz krytyka pod adresem Metodego za propagowanie zwyczajów istniejących w Kościele wschodnim (np. to, w jaki sposób praktykowano posty). Wynikałoby z tego, że duchowni słowiańscy działający dotychczas na terenie państwa morawskiego używali w wyznaniu wiary formuły, w której nie występowało *Filioque*. Była to jedna z przyczyn, dla których dochodziło do kontrowersji w relacjach papieżstwa a Braćmi Sołuńskimi. W omawianym okresie w Kościele zachodnim przyjęto *Filioque* do wyznania wiary, co może tłumaczyć stanowisko Stefana V wyrażone w bulli i instrukcji dla legatów. Tymczasem jeszcze przed ich przybyciem do państwa morawskiego biskup Nitry, nie bez wiedzy i poparcia ze strony Świętopelka, rozpoczął represje wobec duchownych słowiańskich. Gorazdowi uniemożliwił podróż do Rzymu. Represje dotknęły także pozostałych duchownych współpracujących ze zmarłym arcybiskupem – część została wygnana¹⁶⁴, natomiast pozostali uwięzieni, a następnie sprzedani kupcom trudniących się handlem niewolnikami¹⁶⁵. Wydarzenia te przyczyniły się do destrukcji struktur kościelnych (nie konsekrowano następcy arcybiskupa Metodego ani biskupów) oraz dorobku misji cyrylometodiańskiej w państwie morawskim.

¹⁶¹ *Commonitorium Dominico episcopo*, MMFH *Epistolae*, nr 102, c. XIV, s. 229.

¹⁶² *Quia te zelo*, s. 225, obok sankcji kościelnych przewidziano także wygnanie z granic państwa morawskiego.

¹⁶³ *Commonitorium Dominico episcopo*, MMFH *Epistolae*, nr 102, c. XII i XIII, s. 228–229. W instrukcji dla wysłanników Stefan V zwraca uwagę na respektowanie zakazu odprawiania mszy świętej w języku słowiańskim.

¹⁶⁴ T. Wasilewski, *Przybycie do Bułgarii wygnanych z Moraw uczniów Metodego i przeniesienie tam jego piśmiennictwa*, [w:] *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie*, s. 100–109.

¹⁶⁵ I. Žitije Nauma, MMFH 2, c. 23, s. 178–179. O roli władcy morawskiego w prześladowaniach, jakie dotknęły uczniów Metodego, zob. *Βίος Κλήμεντος*, c. XIII. 40, s. 231.

Podsumowanie

Państwa słowiańskie w środkowej Europie i na Bałkanach w okresie pontyfikatów Mikołaja I, Hadriana II, a przede wszystkim Jana VIII znalazły się w sferze zainteresowania dyplomacji Stolicy Apostolskiej. Szczególną rolę w jej ówczesnych kościelno-politycznych planach zajmowała Bułgaria, z którą papieństwo łączyło ambitne plany rozszerzenia dotychczasowej strefy wpływów także na tereny wchodzące w skład dawnej rzymskiej prefektury iliryskiej. Potwierdzają to działania podjęte przez wymienionych papieży, a związane z przygotowaniem i przebiegiem misji w państwie bułgarskim (szybka odpowiedź na poselstwo od Borysa-Michała oraz także skład misji, w którym znajdowało się aż dwóch biskupów). Mimo to, rezultaty nie były tak korzystne, jak oczekiwano. Natomiast kontakty z Rzymem nie pozostały bez wpływu na stanowisko Konstantynopola odnośnie do statusu organizacji kościelnej w państwie bułgarskim.

W odniesieniu do Konstantyna i Metodego, zainteresowanie nimi nastąpiło dopiero po tym, jak ich działalność w księstwie morawskim dobiegła końca. Plany papieństwa wobec Braci Sołuńskich były rezultatem wystąpienia w otoczeniu Hadriana II sprzyjającego nastawienia (przede wszystkim ogromna w tym zasługa Anastazego Bibliotekarza) dla ich misjonarskich osiągnięć oraz zabiegów Kocela, księcia Dolnej Panonii. Niewykluczone, że doświadczenia bułgarskie wpłynęły na stanowisko papieństwa w co do planów kościelnych władcy morawskiego. W rezultacie bulla Jana VIII (880) przyznawała Świętopełkowi szerokie uprawnienia w zakresie zakładania i obsady nowych diecezji. Utworzenie metropolii morawskiej znacząco zmieniło pozycję władcy w stosunkach międzynarodowych, czyniąc go w pełni niezależnym.

Chociaż zainteresowanie ze strony papieństwa krajami śródkowej Europy i Bałkanów trwało krótko (858–882), to jednak pozostawiło w ówczesnych realiach kościelnych i politycznych drugiej połowy IX w. znaczące rezultaty (przede wszystkim *Sancta Ecclesia Marabensis*). Ambitne kościelno-polityczne plany Stolicy Apostolskiej w omawianym okresie, jak też działania dla podkreślenia jej autorytetu prowadziły do powstania napięć i konfliktów we wzajemnych relacjach wobec państwa wschodniofrankiskiego i episkopatu bawarskiego (wysłanie Metodego jako biskupa, a następnie jako legata na teren Dolnej Panonii i państwa morawskiego), a także w stosunkach z Bizancjum.

Bibliografia/Bibliography

Źródła

- Annales Alamannici*, ed. G.H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 1*, Hannoverae 1826
- Annales Bertiniani*, ed. G. Waitz, *MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi*, Hannoverae 1883
- Annales Hildesheimenses*, ed. G. Waitz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum 8*, Hannoverae 1878
- Annales Laurissenses maiores*, ed. G.H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 1*, Hannoverae 1826
- Annales regni Francorum*, ed. G.H. Pertz, recogn. F. Kurtze, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, Hannoverae 1895 (Neudruck 1950)
- Annales Xantentes*, ed. G.H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 2*, Hannoverae, 1829
- Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik (Corpus fontium historiae Byzantinae 1), Washington DC ²1967
- Conventus episcoporum ad ripas Danubii a. 796*, ed. A. Werminghoff, *Monumenta Germaniae Historica, Legumsectio 3, Concilia aevi Karolini 2. 1*, ed. A. Werminghoff, Hannover, Leipzig 1906, s. 172–176
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. H. Wolfram, *Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Wien–Köln–Graz 1979
- Cud pierwszy świętego męczennika Jerzego. O Bułgarze, którego uwolnił i wybawił Jerzy*, tłum. J.M. Wolski, [w:] M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie. Polityka – społeczeństwo – gospodarka – kultura 866–971*, Warszawa 2015, s. 364–366
- Decreta synodi Moguntiensis*, ed. A. Boretius, V. Krause, *Monumenta Germaniae Historica, Leges, sectio II. Capitularia 2*, Hannoverae 1897, nr 249
- Divisio regnorum*, ed. A. Boretius, *Monumenta Germaniae Historica, Leges 2/1, Capitularia regum Francorum 1*, Hannoverae 1883, nr 45, s. 126–130
- Epistolae ad divortium Lothari II. Regis pertinentes*, ed. E. Dümmler, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum 6 (Epistolae Karolini aevi 4)*, Berolini 1925
- Evangelium de Cividale*, [w:] *Magnae Moraviae Fontes Historici*, t. 3, ed. D. Bartoňková, L. Havlík, J. Ludvíkovský, R. Večerka, Brno 1969, s. 331–334
- Focjusz „Do Michała księcia Bułgarii”, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, z. 3: Pisarze z VII–X wieku*, wyd. A. Brzóstkowska, W. Swoboda (Prace Slawistyczne 103), Warszawa 1995, s. 193–244
- Genesios, *Księgi cesarskie*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, z. 3: Pisarze z VI–X wieku*, wyd. A. Brzóstkowska, W. Swoboda (Prace Slawistyczne 103), Warszawa 1995, s. 381–406

- Kontynuacja Teofanesa*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. 5: *Pisarze z X wieku*, tłum. i oprac. A. Brzóstkowska (Prace Slawistyczne 127), Warszawa 2009, s. 10–63
- Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stripe Karolinorum: Ludovici Germanici, Karlomanni, Ludovici Iunioris*, t. 1, ed. P. Kehr, Berlin 1934
- Monumenta Germaniae Historica, Diplomatum Karolinorum* 1, ed. A. Dopsch, J. Lechner, M. Tangl, Hannoverae 1906
- Nicolai I papae epistolae*, ed. E. Perels, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum* 6 (*Epistolae Karolini aevi* 4), Berolini 1925, s. 259–690
- Placitum Rizianense*, [w:] H. Krähwinkler, ...*in loco qui dicitur Riziano... Zbor v Rižni pri Kopruleta 804. Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804* (Knjižnica Annales 40), Koper 2004, s. 67–81
- Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*, red. F. Kurze, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usu scholarum* 50, Hannoverae 1890
- Responsa Nikolai I papae ad consulta Bulgarorum*, ed. D. Bartoňková, K. Haderka, L. Havlík, J. Ludvíkovský, J. Vašica, R. Večerka, *Magnae Moraviae Fontes Historici*, t. 4: *Leges*, Brno 1971, s. 42–107
- Teofilakt, *Żywot obszerne Świątego Klemensa Ochrydzkiego (Legenda bułgarska)*, tłum. A. Maciejewska, [w:] *Uczniowie Apostołów Słowian. Siedmiu Świętych Mężów*, oprac. M. Skowronek, G. Minczew, Kraków 2010, s. 89–118
- The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, transl. C. Mango, R. Scott, with assistance of G. Greatrex, Oxford 1997
- The Lives of the Eight-Century Popes (Liber Pontificalis). The Ancient Biographies of Nine Popes from AD 715–AD 817*, transl. R. Davies (Translated Texts for Historians 13), Liverpool 2007
- The Lives of the Ninth-Century Popes (Liber Pontificalis). The Ancient Biographies of Ten Popes from AD 817 – AD 891*, transl. and commentary R. Davies (Translated Texts for Historians 20), Liverpool 1995
- Vita Constantini-Cirilli cum translatione s. Clementis*, ed. R. Večerka, *Magnae Moraviae Fontes Historici*, t. 2: *Textus Biographici, Hagiographici, Liturgici*, Brno 1967, s. 122–132
- Vita Hludovici*, ed. G.H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* 2, Hannoverae 1829, s. 607–648
- Žitije Konstantina*, ed. R. Večerka, *Magnae Moraviae Fontes Historici*, t. 2: *Textus Biographici, Hagiographici, Liturgici*, Brno 1967, s. 60–115 (cyt. *ŽKon.*)
- Žitije Mefodija*, ed. R. Večerka, *Magnae Moraviae Fontes Historici*, t. 2: *Textus Biographici, Hagiographici, Liturgici*, Brno 1967, s. 135–163 (cyt. *ŽMet.*)
- Żywot patriarchy Ignacego*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. 4: *Pisarze z VIII–XII wieku*, wyd. A. Brzóstkowska, W. Swoboda (Prace Slawistyczne 106), Warszawa 1997, s. 310–312

Opracowania

- Airlie S., *Private Bodies and the Body Politic in the Divorce Case of Lothar II*, Past and Present 161 (1998), s. 3–38
- Albertoni G., „*Si nobis succurrit dominus Carolus imperator*”. Legge ed esercizio della giustizia nell'eta di Carlo Magno. Alcuni casi a confronto a partire dal Placito di Risano, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 21–44
- Ančić M., *Church with Incomplete Biography: Plans for the Consolidation of Byzantine Rule on the Adriatic at the Beginning of the Ninth Century*, [w:] *Byzantium, its Neighbours and its Cultures*, red. D. Džino, K. Perry (*Byzantina Australiensia* 20), Leiden–Boston 2017, s. 71–88
- Ančić M., *From the Carolingian Official to the Ruler of Croats. Croats and Carolingian Empire in the First Half of the 9th Century*, *Hortus Artium Medievalium* 3 (1997), s. 7–13
- Ančić M., *The Treaty of Aachen. How Many Empires?*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, red. M. Ančić, T. Vedriš, London 2017, s. 25–56
- Ančić M., *The Waning of the Empire: The Disintegration of Byzantine Rule on the Eastern Adriatic in the 9th Century*, *Hortus Artium Medievalium* 4 (1998), s. 15–24
- Appleby D., *Holy Relic and Holy Image Saint. Relics in the Western Controversy over Images in the Eighth and Ninth Centuries*, *World and Image* 8 (1992), s. 333–343
- Basić I., *Dalmatiae, Dalmatiarum. A Study in Historical Geography of the Adriatic (in light of the New Inscription from Cordoba)*, [w:] *Illyrica Antiqua 2 (In honorem Duje Rendić-Miočević)*, red. D. Demicheli, Zagreb 2017, s. 309–333
- Belting H., *Studien zum Beneventanischen Hof im 8. Jahrhunderts*, *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962), s. 141–193
- Berto L.A., *Early Medieval Venice. Cultural Memory and History*, London–New York 2021
- Betti M., *Rome and the Heritage of Ancient Illyricum in the Ninth Century*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, red. M. Ančić, J. Shepard, T. Vedriš, London–New York 2018, s. 243–252
- Biliarsky I., *World and Power in Medieval Bulgaria (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 14)*, Leiden–Boston 2011
- Bilogriović G., *Carolingian Weapons and the Problem of Croat Migration and Ethnogenesis*, [w:] *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, red. D. Džino, A. Milošević, T. Vedriš (*East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 50*), Leiden–Boston 2018, s. 86–99
- Bilogriović G., *Formation of the Identity of the Elite in the Eastern Adriatic Hinterland in the Late 8th Century and Early 9th – The Role of Carolingian Weaponry*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (series 3)* 52 (2019), 1, s. 113–147
- Boba I., *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*, The Hague 1971

- Borri F., *Neighbours and Relatives. The Plea of Rižana as a Source for Northern Adriatic Elites*, *Mediterranean Studies* 17 (2008), s. 1–26
- Bougard F., *Les Francs a Venise, a Ravenne et a Rome: un facteur d'identite urbaine?*, [w:] *Three Imperes, Theree Cites, Identity, Material Culture and Legitimacy in Venice, Ravenna and Rome, 750–1000*, red. V. West-Harling (Seminari internazionali del Centro inter universitario per la storia e l'archeologia dell'alto medioevo VI), Turnhout 2015, s. 227–254
- Bowlus Ch.R., *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907*, Philadelphia 1995
- Bowlus Ch.R., *Mitteleuropa. The Making of Europe between Byzantium and the Latin West, ca. 800–1205*, [w:] *Paradigmats and Methods in Early Medieval Studies*, 21888, red. C. Chazelle, F. Lifshitz, London 2007, s. 185–202
- Bratož R., *La cristianizzazione degli Slavi negli atti del Convegno „ad ripas Danubii” e del Concilio di Cividale*, [w:] *XII Centenario del concilio di Cividale 796–1996. Convegno storico-teologico. Atti*, a cura di S. Piussi, Udine 1998, s. 145–190
- Brubaker L., Haldon J., *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850. A History*, Cambridge 2015
- Budak N., *Carolingian Renaissance or Renaissance of the 9th Century on the Eastern Adriatic?*, [w:] *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, red. D. Džino, A. Milošević, T. Vedriš (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 50), Leiden–Boston 2018, s. 32–39
- Budak N., *Croats between Franks and Byzantium*, *Hortus Artium Medievalium* 3 (1997), s. 15–22
- Budak N., *Foundations and donations as a link between Croatia and Dalmatia in the Early Middle Ages (9th–11th C.)*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 55 (2007), 4, s. 483–490
- Budak N., *Identities in Early Medieval Dalmatia. Seventh–Eleventh Centuries*, [w:] *Franks, Northmen and Slavs. Identites and State Formation in Early Medieval Europe*, red. I.H. Garipzoponov, P.J. Geary, P. Urbańczyk (Cursor Mundi 5), Turnhout 2008, s. 223–241
- Bulin H., *Aux origines des formations étatiques des Slaves du moyen Danube au IXe siècle*, [w:] *L'Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des états nationaux*, red. T. Manteuffel, A. Gieysztor, Varsovie 1968, s. 149–204
- Cerno M., *Holding the Aquileian Patriarchate's Title. The Key Role of Local Early-Ninth-Century Hagiography*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, red. M. Ančić, T. Vedriš, London 2017, s. 140–151
- Cibulka J., *Der Zeitpunkt der Ankunft der Brüder Konstantin-Cyryllus und Methodius in Mähren*, *Byzantinoslavica* 26 (1965), s. 318–364
- Coates-Stephens R., *The Walls and Aqueducts of Rome in the Early Middle Ages, A.D. 500–1000*, *Journal of Roman Studies* 88 (1998), s. 166–178
- Curta F., *A Note of Trade and Trade Centres in the Eastern and Northern Adriatic Region between the Eight and the Ninth Century*, *Hortus Artium Medievalium* 16 (2010), s. 267–276

- Curta F., *Byzantium in Dark-Age Greece (The Numismatic Evidence in its Balkan context)*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 29 (2005), s. 113–146
- Dagron G., *Kościół i państwo (połowa IX – koniec X wieku)*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, t. 4: *Biskupi, mnisi i cesarze 610–1054*, red. G. Dagron, P. Riché, A. Vauchez, Warszawa 1999, s. 145–207
- Dekan J., *Záčátky slovenských dejín a ríša veľkomoravská*, Bratislava 1951
- Dostál B., *K pohanství moravských Slovanů*, *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity*, E 39 (1992), s. 7–17
- Dümmler E., *Geschichte des ostfränkischen Reiches*, Bd. I, Leipzig ²1887
- Dümmler E., *Geschichte des ostfränkischen Reiches*, Bd. II, Leipzig ²1888
- Dvornik F., *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick, New Jersey 1970
- Dvornik F., *Les legends de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Praha 1933
- Dvornik F., *Patriarch Ignatius and Cesar Bardas*, *Byzantinoslavica* 27 (1966), s. 7–22
- Dvornik F., *Photius, Nicholas I and Hadrian II*, *Byzantinoslavica* 34 (1973), 1, s. 33–50
- Dvornik F., *The Photian Schism. History and Legend*, Cambridge 1948
- Dvornik F., *The Slavs. Their Early History and Civilization*, New Brunswick 1962
- Džino D., *From Byzantium to the West. „Croats and Carolingians” as a Paradigm-Change in the Research of Early Medieval Dalmatia*, [w:] *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, red. D. Džino, A. Milošević, T. Vedriš, Leiden 2018, s. 17–31
- Džino D., *From Justinian to Branimir. The Making of the Middle Ages in Dalmatia*, London–New York 2021
- Džino D., *Post-Roman Dalmatia. Collapse and Regeneration of a Complex Social System*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, red. M. Ančić, T. Vedriš, London 2017, s. 155–173
- Džino D., *The Rose and Fall of the Dalmatia „Big-Men”. Social Structures in the Late Antique, Post-Roman and Early Medieval Dalmatia (ca 500–850)*, *Studia Academica Šumenensia* 1 (2014), s. 127–152
- Eggers M., *Das „Grossmährische Reich”. Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donaauraumes im 9. Jahrhundert*, Stuttgart 1995
- Ferluga J., *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venice 1978
- Ferluga J., *Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35 (1987), s. 164–173
- Fried J., *Donation Constantine and Constitutum Constantini. The Misinterpretation of the Fiction and its Original Meaning (Millenium Studies in the Culture and History of the First Millenium CE, vol. 3)*, Berlin–New York 2007
- Galuška L., *Christianity in the Period of the Byzantine Mission and the Archbishopric of Methodius on the Basis of Archaeological Sources in the Area of Veligrad-Staré Město and Uherské*

- Hradiště, [w:] *The Cyril and Methodius Mission and Europe. 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia*, red. P. Kouřil i in., Brno 2014, s. 74–85
- Garms-Cornides E., *Die langobardischen Fürstentitel (774–1077)*, [w:] *Intitulatio*, Teil 2.: *Latteinische Herrscher- und Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert*, red. H. Wolfram (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 24), Wien–Köln–Graz 1973, s. 341–453
- Garzanti M., *The Cyrillo-Methodian Mission in the Work of Francis Dvornik*, *Byzantinoslavica* 76 (2018), 3, Supplementum, část 1, s. 40–48
- Geary P., *Sacred Commodities the Circulation of Medieval Relics*, [w:] *tenze, Living with Dead in the Middle Ages*, Ithaca 1994, s. 194–218
- Gillmor C., *The 791 equine epidemic and its impact on Charlemagne's army*, *Journal of Medieval Military History* 3 (2005), s. 23–45
- Gisler U., *Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen. Ein Beitrag zur Archäologie der frühen Karolingerzeit*, [w:] *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, vol. 2: *Frühmittelalter*, red. G. Kossack, G. Ulbert, München 1974, s. 521–543
- Goodsom C.J., *The Rome of Pope Paschal I. Papal Power, Urban Renovation, Church Rebuilding and Relic Translations, 817–824*, Cambridge 2010
- Goosmann E., Meens R., *A Mirror of Princes Who Opted Out: Regino of Prüm and Royal Monastic Conversion*, [w:] *Religious Franks. Religion and Power in the Frankish Kingdoms. Studies in Honour at Mayke de Jong*, red. R. Meeus, D. van Espelo, B. van den Hoven van Genderen, J. Raaijmakers, I. van Renswoude, C. van Rhijn, Manchester 2016, s. 296–311
- Grierson P., *The Coronation of Charlemagne and the Coinage of Pope Leo III*, *Revue belge de philosophie et d'histoire* 30 (1952), s. 825–833
- Grierson Ph., Blackburn M., *Medieval European Coinage*, vol. 1: *The Early Middle Ages (5th – 10th Centuries)*, Cambridge 2006
- Grzesik R., *Chryścianizacja Bułgarii i Wielkich Moraw – paralelizm intencji*, [w:] *tegoż, Hungaria – Slavia – Europa Centralis. Studia z dziejów kultury środkowoeuropejskiej we wczesnym średniowieczu* (Kultura na Pograniczach 9), Warszawa 2014, s. 33–42
- Hannick Ch., *Die byzantinischen Missionen*, [w:] *Die Kirche des frühen Mittelalters*, Erster Halbband (Kirchengeschichte als Missionsgeschichte 2), red. K. Schäferdiek, München 1978, s. 279–359
- Hannick Ch., *Nowe chrześcijaństwo w świecie bizantyjskim: Rusini, Bułgarzy i Serbowie*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, t. 4: *Biskupi, mnisi i cesarze 610–1054*, red. G. Dargon, P. Riché, A. Vauchez, Warszawa 1999, s. 731–755
- Hanuľiak M., *Veľkomoravské pohrebiská. Pochovánie v 9.–10. storočí na území Slovenska* (Archaeologia Slovaca Monographie 8), Nitra 2004
- Havlík L.E., *Johannes presbyter de Venetis*, *Časopis matice moravské* 87 (1968), s. 80–88
- Havlík L.E., *Svatopluk Veliký, král Moravanů a Slovanů*, Brno 1994
- Havlík L.E., *Veľká Morava a stredoevropšti Slované*, Praha 1964

- Heidecker K., *The Divorce of Lothar II. Christian Marriage and Political Power in the Carolingian World*, Ithaca, NY 2010
- Hejl F., *Византийское посольство в Великую Моравию на политическом фоне тогдашней Европы*, [w:] *Magna Moravia. Sborník k 1100. Výročí příchodu byzantské misie na Moravu*, red. J. Macůrek (Spisy University J.E. Purkyně v Brně, Filosofická Fakulta 102), Praha 1965, s. 85–119
- Herbers K., *Byzantine-Western Relations in the Political and Ecclesiastical Spheres in Later Carolingian Times*, [w:] *A Companion to Byzantium and the West, 900–1204*, red. N. Drocourt, S. Kolditz (Brill's Companions to the Byzantine World 10), Leiden–Boston 2022, s. 137–147
- Herbers K., *Formosus*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 4, München 2003, k. 655–656
- Hurbanič M., *The Byzantine Missionary Concept and its Revitalisation in the 9th Century. Some Remarks on the Content of Photius Encyclical Letter „Ad Archiepiscopales Thronos per Orientem Obtinentes”*, *Byzantinoslavica* 63 (2005), s. 103–116
- Jakšič N., *Croatian Art in the Second Half of the Ninth-Century*, *Hortus Artium Medievalium* 3 (1997), s. 41–54
- Jakšič N., *The Installation of the Saints of Zadar as a Result of Carolingian Adriatic Politics*, [w:] *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, red. D. Džino, A. Milošević, T. Vedriš, Leiden 2018, s. 225–244
- Jasper D., Fuhrmann H., *Papal Letters in the Early Middle Ages*, Washington D.C. 2001
- Jurković M., *Forms as Signs of Representation of Power. Carolingian Transmission of Longobard Architectural Models. The Case of Istria*, [w:] *Teodolinda. I longobardi all'alba dell'Europa. Atti del Secondo convegno internazionale di studio (Monza, Gazzada, Castelseprio-Torba, Cairate, 2–7 dicembre 2015)*, red. G. Archetti (Centro Studi Longobardi. Convegni 2), Spoleto 2018, s. 545–572
- Jurković M., *Fortified Settlements in Carolingian Istria*, [w:] *Fortified Settlements in Early Medieval Europe*, red. N. Christie, H. Herold, Oxford 2016, s. 248–262
- Jurković M., *Karolingische Renovatio. Architektur und Bauausstattung im Alpen-Adria-Raum*, [w:] *Handbuch zur Geschichte die Kunst in Ostmitteleuropa*, Bd. 1: 400–1000. *Vom spätantike Erbe zu den Anfängen der Romanik*, red. Ch. Lübke, M. Hardt, Leipzig 2017, s. 188–201
- Jurković M., *L'église et l'état en Croatie au IXe siècle. Le problème du massif occidental Carolingien*, *Hortus Artium Medievalium* 3 (1997), s. 23–40
- Kaegi W., *Confronting Islam: Emperors versus Caliphs (641 – c. 850)*, [w:] *The Cambridge History of Byzantine Empire, c. 500–1492*, red. J. Shepard, Cambridge 2008, s. 365–394
- Kahl H.-D., *Zwischen Aquileja und Salzburg. Beobachtungen und Thesen zur Frage romanischen Restchristentums im nachvölkerwanderungszeitlichen Binnen-Noricum (7–8. Jahrhundert)* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Denkschriften 145), Wien 1980, s. 33–81
- Kahl H.-D., *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 3, München 2003, k. 208

- Kalhous D., *Svatopluk I. – kníže nebo král? K otczce velkomoravských knížat ve středověké i moderní historiografii*, *Historia Slavorum Occidentis* 6 (2016), 2, s. 64–89
- Klanica Z., *Křesťanství a pohanství Staré Moravy*, [w:] *Svatopluk 894–1994*, red. R. Marsina, A. Ruttkay, Nitra 1997, s. 93–137
- Klanica Z., *Mikulčice-Klašteřisko*, *Památky Archeologické* 76 (1985), 2, s. 479–539
- Klanica Z., *Religion und Kult ihr Reflex in archäologischen Quellen*, [w:] *Grossmähren und die Anfänge der tschechoslovakischen Staatlichkeit*, red. J. Poulík, B. Chropovský und kollektiv, Praha 1986, s. 120–158
- Kolbaba T.M., *The Patriarchate and the Western Church to 1204*, [w:] *A Companion to the Patriarchate of Constantinople*, red. Ch. Gastgeber, E. Mitsiou, J. Preiser-Kapeller, V. Zervan (Brill's Companions to the Byzantine World 9), Leiden–Boston 2021, s. 42–62
- Komatina P., *On the Question of the Byzantine Rule in Croatia in the Late 10th and early 11th century*, *Историяски Часопис* 71 (2022), s. 11–34
- Krahwinkler H., *...in loco qui dicitur Riziano... Zbor v Rižni pri Kopruleta 804. Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804* (Knjižnica Annales 40), Koper 2004
- Krahwinkler H., *Patriarch Fortunatus of Grado and the Placitum of Rizana*, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 63–78
- Krahwinkler H., *The Church(es) of Aquileia, Friuli and Istria at the Time of the Riziano Placitum*, *Acta Histriae* 9 (2001), 1, s. 65–72
- Leśny J., *Konstantyn i Metody. Apostołowie Słowian: dzieło i jego losy*, Poznań 1987
- Leśny J., *Żywot św. Klimenta Ochrydzkiego*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 7, cz. 1, Wrocław 1982, s. 307–309
- Leszka M.J., Marinow K., *Carstwo bułgarskie. Polityka – społeczeństwo – gospodarka – kultura, 866–971*, Warszawa 2015
- Levak M., *„Primates populi istrię provincię” na Rižanskom saboru*, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 87–96
- Lounghis T.C., *Bulgaria instead of Moravia: Evidence of Major Political Changes*, [w:] *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, red. M. Kaiamakova, M. Salamon, M. Smorąg-Różycka (Byzantina et Slavica Cracoviensia 5), Cracow 2007 s. 63–70
- Löwe H., *Ermanrich von Ellwangen*, *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 3, München 2003, k. 2157
- Löwe H., *Metodius im Reichenauer Verbrüderudgsbuch*, [w:] *H. Löwe, Religiosität und Bildung im frühen Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze*, Weimar 1994, s. 348–369
- Lowmiański H., *Początki Polski*, t. 4, Warszawa 1970
- Machaček J., *„Great Moravian State”: A Controversy in Central European Medieval Studies*, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 11 (2012), 1, s. 4–26
- Machaček J., *Disputes over Great Moravia: Chiefdom or State? The Morava or the Tisza River*, *Early Medieval Europe* 17 (2009), 3, s. 248–267

- Macůrek J., *La mission byzantine en Moravie au cours des années 863–885 et la portée de son heritage dans l'histoire de nos pays et de l'Europe*, [w:] *Magna Moravia. Sborník k 1100. Výročí příchodu byzantské misie na Moravu*, red. J. Macůrek (Spisy University J.E. Purkyně v Brně, Filosofická Fakulta 102), Praha 1965, s. 17–70
- Maksimović L., *Illyricum*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 5, München 1991, k. 381–382
- Maraković N., Jurković M., „Signatures” in the Stones. *The Legacy of Early Medieval Elites on the Territory of Modern Croatia*, *Hortus Artium Medievalium* 13 (2007), 2, s. 359–374
- Marečková, *Moravské poselství do Cařihradu jako řecký dolument*, *Slovo* 18–19 (1969), s. 109–139
- Marsina R., *Poloha a rozloha Velké Moravy*, *Slavica Slovaca* 27 (1992), 1, s. 4–14
- McKitterick R., *The Illusion of Royal Power in the Carolingian Annals*, *English Historical Review* 115 (2000), 460, s. 1–19
- McCormick M., *Western Approaches (700–900)*, [w:] *The Cambridge History of Byzantine Empire, c. 500–1492*, red. J. Shepard, Cambridge 2008, s. 395–432
- Mihelič D., *Istrsko gospodarstvo v luci Rižanskega zbora*, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 97–112
- Minčev G., *Liturgia w okresie misji cyrylo-metodiańskiej*, [w:] *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie*, red. A. Barciak, Katowice 1999, s. 123–134
- Mojnarič J., *In the Shadow of Empires. Early Medieval Croatia in the Ninth and Tenth Centuries*, *History Compass* 3 (2018), s. 1–11
- [Nikolov A.] НИКОЛОВ А., *Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX – края на X век*, София 2006
- Noble T.F.X., *Pope Nicholas I and the Franks and Ecclesiology in the Ninth Century*, [w:] *Religious Franks. Religion and Power in the Frankish Kingdoms. Studies in Honour at Mayke de Jong*, red. R. Meeus, D. van Espelo, B. van den Hoven van Genderen, J. Raaijmakers, I. van Renswoude, C. van Rhijn, Manchester 2016, s. 472–488
- Noble T.F.X., *Republic of St. Peter. The Birth of the Papal State, 680–825*, Philadelphia 1984
- Noble T.F.X., *Topography, Celebration and Power. The Making of a Papal Rome in the Eighth and Ninth Centuries*, [w:] *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, red. M. de Jong, F. Theuws, C. van Rhijn (Transformation of the Roman World 6), Leiden–Boston–Köln 2001, s. 45–91
- Novotný V., *České dejiny*, D. I, č.1, Praha 1912
- Orselli A.M., *Santitamilitare e culto dei sancti militari nell'impero dei Romani (secoli VI–X)*, Bologna 1993
- Osborne J., *Politics, Diplomacy and the Cult of Relics in Venice and the Northern Adriatic in the First Half of the Ninth Century*, *Early Medieval Europe* 8 (1998), 3, s. 369–386
- Pazienza A., *Archival Documents as Narrative. The Sources of Istorica Veneticorum and the Plea of Rižana*, [w:] *Venice and Its Neighbors from the 8th to 11th Century. Through Renovation and Continuity*, red. S. Gelichi., S. Gasparri (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400–1500, vol. 111), Leiden–Boston 2018, s. 27–50

- Polek K., *Chrystianizacja Moraw i Słowacji w okresie przedcyrylometodiańskim*, [w:] *Chrystianizacja „Młodszej Europy”*, red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla, Poznań 2016, s. 55–84
- Primov B., *Bulgaria in the Eight Century. A General Outline*, *Byzantinobulgarica* 5 (1978), s. 7–41
- Robak Z., *Chronology and Periodisation of Imports of Carolingian Military Equipment in the Carpathian Basin between the Eighth and the Tenth Centuries*, *Antaeus* 35–36 (2018), s. 327–344
- Robak Z., *Items Decorated with the Tassilo Chalice Style in the Western Slavic Territories*, *Slovenská Archeológia* 63 (2015), 2, s. 309–340
- Schreiner P., *Die byzantinische Missionierung als politische Aufgabe. Das Beispiel der Slaven*, *Byzantinoslavica* 56 (1995), 2, s. 525–533
- Ševčenko I., *Religious Missions Seen from Byzantium*, *Harvard Ukrainian Studies* 12–13 (1988–1989), s. 7–27
- Shepard J., *Bunkers, Open Cities and Boats in Byzantine Diplomacy*, [w:] *Byzantium, Its Neighbours and its Cultures*, red. D. Džino, K. Pary (*Byzantina Australiensia*, vol. 20), Brisbane 2014, s. 11–44
- Shepard J., *Introduction: Circles Overlapping in the Upper Adriatic*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, red. M. Ančić, T. Vedriš, London 2017, s. 1–22
- Siecienski A.E., *The Filioque. History of a Doctrinal Controversy*, Oxford 2010
- Sophoulis P., *Byzantium and Bulgaria 775–831 (East Central and Eastern Europe 16)*, Leiden–Boston 2012
- Sophoulis P., *Incorporation the Other. Shaping the Identity of the Christian Community in Early Medieval Bulgaria*, *Cyrrillomethodianum* 20 (2015), s. 63–74
- Sophoulis P., *The „Chronicle of 811”. The Scriptor Incertus and the Byzantine-Bulgar Wars of the Early Ninth Century*, *Bulgaria Medievalis* 1 (2010), s. 377–384
- Squatriti P., *Water and Society in Early Medieval Italy, 400–1000*, Cambridge 1998
- Staššiková-Štukovská D., *Pohanstvo a kresťanstvo – k vybraným archeologickým prameňom vo včasnóm stredoveku*, [w:] *Pohanstvo a kresťanstvo*, red. R. Kožiak, K. Nemeš, Bratislava 2004, s. 171–189
- Stephenson P., *About the Emperor Nikephoros and How He Lices His Bones in Bulgaria. A Context for the Controversial Chronicle of 811*, *Dumbarton Oaks Papers* 60 (2006), s. 87–109
- Štih P., *Imperial Politics and its Regional Consequences. Istria between and the Franks 788–812*, [w:] *XII Centenario del concilio di Cividale 796–1996. Convegno storico-teologico*, Atti, cur. S. Piussi, Udine 1998, s. 57–72
- Štih P., *Istra v času ustanovitve koprške škofije*, *Acta Histriae* 9 (2001), 1, s. 1–36
- Štih P., *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select Papers on Slovene Historiography and Medieval History (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 11)*, Leiden–Boston 2010

- Sullivan R., *Khan Boris and the Conversion of Bulgaria: A Case Study of the Impact of Christianity on a Barbarian Society*, *Studies in Medieval and Renaissance History* 3 (1966), s. 55–139
- Swoboda W., *Bułgaria a patriarchat konstantynopolitański w latach 870–1018*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 4, *Historia*, Warszawa 1972, s. 47–65
- Swoboda W., *Stefan*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 5, Wrocław–Warszawa 1975, s. 411
- Swoboda W., *Zagora*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 7 (1), Wrocław 1982, s. 42–43
- Tkadličik V., *Datum příchodu slovanských apoštolů na Moravu*, *Slavia* 38 (1969), s. 542–551
- Trěštík D., *Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791–871*, Warszawa 2009
- Vavřínek V., *Der Brief des mährischen Fürsten Rastislav an den Kaiser Michael III und die Umstände der Einladung der byzantinischen Mission nach Grossmähren*, [w:] *Methodios und Kyrillos in ihrer europäischen Dimension*, red. E. Konstantinou (Philhellenische Studien 10), Frankfurt am Main 2005, s. 129–143
- Vavřínek V., *The Puzzle of the Cyrillo-Methodian Mission*, *Byzantinoslavica* 75 (2017), 1–2, s. 70–98
- Vicelja-Matijašić M., *Byzantium and Istria. Some Aspects of Byzantine Presence in Istria*, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 185–204
- Wachowski K., *Das Problem der Chronologie der karolingischen Einflüsse auf das Gebiet von Jugoslawien*, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 11 (1983), s. 163–167
- Walter C., *Papal Political Imagery in the Medieval Lateran Palace*, *Cahiers Archéologiques* 20 (1970), s. 170–176
- Wasilewski T., *Bizancjum a Słowianie w IX wieku. Studia z dziejów stosunków politycznych i kulturalnych* (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, nr 57), Warszawa 1972
- Wasilewski T., *Krąg misyjny apostołów Słowian Konstantyna – Cyryla i Metodego a zagadnienie imion zakonnych misjonarzy*, [w:] *Biedni i bogaci. Studia z dziejów społeczeństwa i kultury ofiarowane Bronisławowi Geremkowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1992, s. 253–259
- Wasilewski T., *Nieznany przekaz rocznikarski o przyjęciu chrześcijaństwa przez Bułgarów*, *Pamiętnik Słowiański* 19 (1969), s. 139–143
- Wasilewski T., *Studia nad dziejami panowania cesarza Michała III (842–867). Cz. II: ofensywa w Azji Mniejszej przeciwko Arabom*, *Przegląd Historyczny* 61 (1970), 3, s. 369–373
- Wavra B., *Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit* (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens 179), Giessen 1991, s. 183–189
- Wolfram H., *Historické pramene a poloha Veľkej (Moravy)*, *Historický Časopis* 43 (1995), 1, s. 3–15

- Wolfram H., *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 31), Wien–München 1995
- Wozniak F.E., *East Rome, Ravenna and Western Illyricum, 454–636 A.D.*, *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 30 (1981), 2, s. 351–382
- Zettler A., *Cyrrill und Method im Reichenauer Verbrüderungsbuch*, *Frühmittelalterliche Studien* 17 (1983), s. 280–293
- Ziegler A.W., *Ellwangen und Reichenau*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, N.F. 33 (1985), 4, s. 546–548
- Ziemann D., *Dangerous Neighbours. The Treaty of Aachen and the Defeat of Nicephoros I by the Bulgars in 811*, [w:] *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, red. M. Ančić, T. Vedriš, London 2017, s. 93–107
- Ziemann D., *The Rebellion of the Nobles Against the Baptism of Khan Boris (865–866)*, [w:] *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, vol. 2: *Byzantium, Pliska and the Balkans*, red. J. Henning (Millennium-Studien / Millenium Studies 5.2), Berlin–New York 2007, s. 613–624
- Zlatarski V.N., *Vel'ká Morava a Bulharsko v IX století*, [w:] *Riša Vel'komoravska. Sborník vědeckých prací*, red. J. Stanislav, Praha 1933
- [Zlatarski V.N.] Златарски В.Н., *История на българската държава през средните векове*, I. 1, София 1994
- Žytko S., *Objave in interpretacije listine rižanskega zbora v domačem in Tujem zgodovinislu*, *Acta Histriae* 13 (2005), 1, s. 151–165